

Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest Teise maailmasõja eel

Heino Arumäe

■ 23. aprillil 1939 saatis NSV Liidu välisasjade rahvakomissar M. Litvinov J. Stalinile järgneva teate:

“Ma leian meie Eesti saadiku sm. Nikitini päevikust järgneva koha, mis võib Teile huvi pakkuda.

“... Rääkisin Jaan Tõnissoniga. Ta on valitsusega opositsioonis, Tartu intelligentsi juht ja Tartu Ülikooli professor. Ma ütlesin talle, et tunnen teda kaua, kuulasin tema kõnesid Riigikogus ja üldse jälgisin tähelepanelikult tema kõnede suundumust. Ta jäi sellega väga rahule ja ütles: “Üldse ma luban endale Teile öelda meie eesti rahva arvamuse, et me oleme südamega alati koos Nõukogude Liiduga. Me teame, et ainult koos Nõukogude Liiduga me võime säilitada oma iseseisvuse. Kui Teile (Nõukogude Venemaa), soovite võtta meie sadamad, siis palun.””¹

M. Litvinov, kes oli Jaan Tõnissoniga isiklikult kokku puutunud ja teadis tema antikommunistlikke veendumusi, oli tema avaldusest hämmastunud ja kaldus seda pidama provokatsiooniks. Meie ajaloo huvilistele on J. Tõnissoni kontaktid Moskva esindajatega 1939. aastal mõneti juba tuntud. Kõigepealt kirjutati sellest eksiilis ilmunud mälestusteraama-

tus, näiteks Oskar Öpiku² ja Arno Raagi³ memuaarides, aga ka väliseesti ajakirjanduses. Tõsiasi, et Saksamaa poolt ähvardava ohu tõrjumiseks taotles J. Tõnisson abi Nõukogude Liidult, seati kahtluse alla. Väideti, et tema perekonnaliikmed ei tea sellest midagi ning O. Öpiku jt. seisukohti peeti sihilikeks kallal tungideks. Eks ta ole, igaühel oma tõde. Mõnigi kord usutakse seda, mida uskuda tahetakse, peamiseks argumendiks on seejuures väide – see ei olnud nii, sest see ei saanud nii olla.

Ka Eesti ajakirjanduses on kõnesolev teema paaril korral päevakorda kerkinud, viimati 1997. aastal, kui uurijatele said kättesaadavaks NSV Liidu luuretegevust kajastavad dokumendid. Ajaloolane Kaupo Deemant avaldas mainitud dokumentidele tuginedes põhjalikuma käsitluse J. Tõnissoni kontaktidest Moskva esindajatega,⁴ sama teemat on puudutatud ka mujal.⁵ Siiski on põhjust sellel küsimusel veel kord peatuda leidmaks vastust küsimusele: millest see tuli, et veendunud demokraat ja rahvuslane, kellele kommunistlikud sümpaatiad olid täiesti võõrad, asus pakuma Nõukogude Liidule tugipunkte Eesti territooriumil?

¹ Dokumentõ vnešnej politiki SSSR (edaspidi – DVP SSSR), kd. XXII, rmt. I. Moskva, 1992, lk. 310.

² O. Mamers [Öpik]. Häda võidetuile. Stockholm, 1958.

³ A. Raag. Saatustlikus kolmnurgas. Mälestusi 1939–1944. Lund, 1974.

⁴ K. Deemant. Jaan Tõnissoni ja Nõukogude luure salajastest suhetest. – Akadeemia 1988, nr.9, lk. 1815–1829.

⁵ H. Arumäe. Parimad soovid ja karm reaalsus: Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest. [Rets. teosele: Ilmar Tõnisson. Emajõe ääres. Koostaja Hando Runnel. (Eesti mõttelugu 15.). Ilmamaa, Tartu, 1997. 461 lk.]. – Akadeemia 1998, nr. 7, lk. 1547–1556; M. Ilmjärv. Eesti ja Läti Nõukogude Liidu, Suurbritannia ja Prantsusmaa läbirääkimistes 1939. aastal. – Acta Historica Tallinnensia, nr. 6, 2002, lk. 125–173.

Jaan Tõnissoni tookordsete aktsioonide mõistmiseks tuleb kõigepealt vaadelda tema välispoliitilisi veendumusi veidi laiemalt tookordse üldise rahvusvahelise olukorra, valitsuse poliitika, valitsusringkondade ja rahvahulkade välispoliitiliste tõekspidamiste foonil. Lisaks tuleb silmas pida veel Jaan Tõnissoni poja Ilmari välispoliitilisi seisukohti ja nende võimalikku mõju isale. Asi on selles, et isa ja poja tõekspidamised nii sise- kui ka välispoliitika valdkonnas enamasti kattusid ning mõlemad mehed kahtlemata mõjutasid teineteist. Siiski on jälgitav, et mõnedki Jaan Tõnissoni avaldused 1939. aastal tuginesid Ilmar Tõnissoni poolt esitatud seisukohtadele. Muide, tookord oli levinud arvamus, et 70-aastane Jaan Tõnisson oli isegi oma poegade Ilmari ja Helduri mõju all. Jaan Tõnissoniga tihedaid kontakte omanud Ilmar Raamot meenutab: "Seltskonnas valitses tollal arvamine, et Tõnissoni poegadel on vana Tõnissoni peale suur mõju ja et iga küsimus arutatakse varem või hiljem "perekonnanõukogus" läbi."⁶ I. Raamoti isikliku arvamuse kohaselt oli Ilmar Heldurist eluvõõram ja auahnem, tallas oma isa radu ja temaga oli raske kompromissile saavutada. Tõsi küll, Nõukogude luureohvitseri B. Rõbkini poolt veebruaris 1940 kirja pandud lauset "Kui tema papa oli omal ajal võimul, siis kamandas 25-aastane pojuke"⁷ ei saa tõsiselt võtta, kuid midagi ütleb selline arvamus siiski.

Ilmar Tõnisson (1911–1939) õppis Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas põhiainetena ajalugu ja filosoofiat, oli 1932. a. üliõpilaskonna esimees, 1933 Keskerakonna peasekretär, seejärel Postimehes siseuudiste osakonna toimetaja. Alates 1. juunist 1936 õppis ta Londoni ülikooli juurde kuulavas majandus- ja poliitikateaduste kõrgkoolis The London School of Economic and Political Science (University of London). Tööks Londonis ja

doktoritöö koostamiseks sai ta Tartu Ülikoolilt kuni 15. juunini 1939 erineva tasemega stipendiume. Lisaks sai ta toetusi Kaubandus-Tööstuskojalt.

Londonis töötades kirjutas I. Tõnisson mahuka kaheosalise artikli "Eesti välispoliitika", mis ilmus ajakirjas Akadeemia.⁸ Tegemist oli ilmselt kõige põhjalikumaga käsitlusega, mis Eestis päevakorral olnud välispoliitilise probleemistiku kohta üldse ilmus. Just see artikkel sobib lähtekohaks nii Ilmar kui ka Jaan Tõnissoni tookordsete välispoliitiliste tõekspidamiste iseloomustamisel.

Artikli alguses peatub autor välispoliitika põhiprobleemidel: iseloomustatakse selle sõltuvust riigi põhiseadusest ja riigikorrast, majanduslikest, geopoliitilistest, ideoloogilistest jm. faktoritest ning tõdetakse, et välispoliitikas on tegemist paljude tundmatute või ainult ligikaudselt määratletavate teguritega.

Autor sõdib eksiarvamusega, nagu oleks igal riigil võimalik üksains välispoliitiline suund, ja rõhutab:

"Ümberpöörduvalt võimalikke suundi on palju, kuid sellepärast ei ole kõik õiged. Õige välispoliitiline suund on selline, milles on võimalikult väike ideoloogiliste momentide osatähtsus võrreldes reaalspoliitilise olukorra arvestamisega."⁹

Tõsi küll, aasta-kaks hiljem tuli nii autoril kui ka tema isal tõdeda, et ega Eestis reaalselt välispoliitilisi valikuid kuigi palju ei olnudki. Mis puutub ideoloogilistesse momentidesse, siis on ilmne, et ideelised tõekspidamised ja neist tulenevad subjektiivse võitu kaalutlused mängisid nii Jaan kui ka Ilmar Tõnissoni puhul siiski teatavat rolli.

Konkreetselt Eesti välispoliitikat analüüsima asudes juhib I. Tõnisson tähelepanu kahele valitsuse poliitika lähtekohale, autori sõnutsi truismile "saatuse poolt määratud,

⁶ I. Raamot. Mälestused. II. Stockholm, 1991, lk. 14.

⁷ Akadeemia 1998, nr. 9, lk. 1829.

⁸ Akadeemia 1937, nr. 3, lk. 155–179; nr. 6, lk. 355–397. Kordustruk: Ilmar Tõnisson. Emajõe ääres. Koostaja Hando Runnel. (Eesti mõttelugu 15.) Ilmamaa, Tartu, 1997, lk. 322–411. Käesolevas käsitluses on viidatud viimasele väljaandele.

⁹ I. Tõnisson. Emajõe ääres, lk. 329.

paratamatu liit Lätiga ja geopoliitiline hädaohuasend ida ja lääne vahel”, ning asub neid raevukalt ründama.

Maha Balti liit!

Eesti Vabariigi algusaegade välispoliitikat nimetab I. Tõnisson “hiilgavalt edukaks”, kuna arvestati tookordse maailmapoliitilise konjunkturi mõju meie geopoliitilisele asendile ning kalkuleeriti tabavalt, millised riigid tundsid huvi meie ruumi vastu, kuid ei pretendeerinud selle valitsemisele. Niisiis hindab autor kõrgelt Eesti koostööd *entente*’i riikidega, aga ka koostööd teiste Venemaa piiri-riikidega Soomest kuni Poolani. Ta rõhutab, et liitumine naabritega tundus tookord ainsa kindla kaitsena, oli reaalselt ja rahvuspoliitiliselt auks mainitud suuna eestvõitlejatele A. Piibule ja K. R. Pustale: “Nad töötasid seega ainsas suunas, milles meie riikluse ja rahu kindlustamine tol momendil oli võimalik.”¹⁰

Kuid samas Ilmar Tõnisson nagu ei tahagi tunnustada, et Soomest Poolani ulatuva Balti liidu elementaarseks eelduseks oli ka Eesti–Läti koostöö. Kogu kõnesoleva artikli üks juhtideid ongi väide, et Eestil pole midagi ühist Läti ja Leeduga ning et kolme riigi koostöö on praktiliselt võimatu. Läti ja lätlaste kohta kasutatakse ootamatult rägeid iseloomustusi. Nii väidetakse, et eestlaste ja lätlaste vahel on valitsenud põline antipaatia juba Läti Hengriku päevadest peale ja lätlased on oma põhilise mentaliteedi poolest lähedased slaavlastele, eestlased on aga põhjamaine rahvas. “Nii kahju kui see ka on – sõna “lätlane” on meil laialt levinud sõimusõna, ja kuuldavasti väljendab Lätis sõna “eestlane” sama põlastust,” deklareerib autor.¹¹ Juba Vabadussõja ajal olevat lätlased ajanud oma rahvuse püha egoismi poliitikat ning Eesti–Läti koostöö olnud nii sõjalisel kui ka diplomaatilisel mõttes eba-produktiivne. Seevastu Eesti poolt olevat koostöö huvides tehtud lõunanaabritele olulisi järe-

leandmisi riigipiiri kindlaksmääramisel, majanduslikes jt. küsimustes.

Ilmar Tõnissoni arvates oli Eesti–Läti liidu sõlmimine 1923. aastal ja Balti kolmikliidu sõlmimine 1934. aastal tõsine välispoliitiline viga. Ta ei mõista, miks Eesti–Läti liiduleping 1923. aastal üldse sõlmiti, ja väidab, et Eesti välispoliitiline olukord oli nähtavasti “katastrofaalne” ja leping sai teoks valitsuse “paanilise enesetunde” tõttu. Ka peab autor naeruväärseks oletust, nagu olnuks kõnesoleval liidul mingisugunegi sõjaline tähtsus.

Ilmar Tõnissoni hinnang Eesti–Läti liidule oli antud 1937. aasta realiteetide seisukohalt. Tuleb meenutada, et esialgu avalikult välja kuulutamata Eesti–Läti kaitseleping koos asjakohase kindralstaapide koostöökokkuleppega sõlmiti 6. juulil 1921 ja mõlema riigi parlamendis ratifitseeritud liiduleping 1. novembril 1923. Seoses tookord Venemaal valitseva üldise laose ja idanaabri sõjalise nõrkusega tugevdas Eesti–Läti koostöö siiski mõlema riigi kaitsevõimet. Ka ei sõlmitud mainitud liitu Eesti valitsusriigikondades valitseva paanika või katastroofikartuse mõjul, vaid tulevikuohte silmas pidades. Liidu taotlemine põhja- ja lõunanaabritega oli tookord Eesti välispoliitika prioriteet ja Eesti–Läti liitu peeti vaid üheks sammuks lõppeesmärgini viival teel.

Ilmar Tõnisson ei sõdi üksnes Eesti–Läti liidu, vaid ka 1934. aastal loodud Balti *entente*’i vastu. Ta rõhutas, et jutud Balti ühtsusest on selge väljamõeldis, teatud poliitilistel eesmärkidel lansseeritud sõnakõlks. Balti liit ei vastavat eestlaste rahvuslikele ega Eesti riigi reaalsele huvidele. Selle postulaadi põhjendamiseks vaidlustas ta kõigepealt tookordsed tõekspidamised Eesti geopoliitilise asendi suhtes. Üldlevinud arvamuse kohaselt tulenes kogu julgeolekuprobleem asjaolust, et Eesti asetses ohtlikus, kahe dunaamilise ja agressiivse suurriigi huvi- ja mõjuipiirkonnas. Asjata ei ohanud Eesti poliitikud ja diplomaadid, et geograafia vastu ei saa ning et Eestil on alati tegemist kahe kuradiga – Venemaa ja Saksaamaaga.

Seevastu Ilmar Tõnisson väitis, et juhul, kui Eesti ei oleks seotud Läti ja Leeduga, ei

¹⁰ I. Tõnisson. Emajõe ääres, lk. 338.

¹¹ Samas, lk. 354.

olevatki meie geopoliitiline situatsioon eriti hull. Ta deklareerib selgelt ja ühemõtteliselt: “Eesti oma geopoliitilise asendi tõttu on ü k s i kindlustatum üksus rahvusvahelises elus kui seoses “Balti liiduga”.”¹²

Tema arvates oli eriti Leedu geopoliitiline positsioon Eesti ja Läti omast hoopis erinev, sest tal on viimastega võrreldes erinevad sõbrad ja vaenlased. Kui Eesti ja Läti vaatavad kartusega Ida suunas, siis Leedu vaenlane number üks on Poola, ja sellest lähtudes peab ta Moskvat liitlaseks, mitte ohuallikaks.

I. Tõnissoni arvestused Leedu suhtes on mõistetavad ja neid jagas ka Eesti valitsus. Hoopis problemaatilisem on väide, et ka Läti on geograafiliste tegurite tõttu Leeduga võrdses olukorras: “Igatahes on selge, et Saksa–Vene konflikti puhul Läti ja Leedu oleksid v ö r d s e l t j a s i m u l t a a n s e l t h ä d a o h u s t a t u d .” Seevastu Eesti seisund olevat kahe suure naabri relvakonflikti korral hoopis teistsugune ning mõlemale sõdivale poolele võiks väikese erapooletu riigi säilimine olla isegi kasulik, nagu seda oli Šveitsi, Hollandi ja Taani neutraliteet maailmasõja ajal. Sellest postulaadist teeb autor järelduse, et Eesti liit Läti ja Leeduga on meie riiklikku ja rahvuslikku julgeolekut kahjustav tegur, sest “Balti liit” võib kiskuda ka Eesti Vene–Saksa lühiühenduse läbi tekkinud hävingusse.

Autor rõhutab ka seda asjaolu, et kolme riigi koostöö sõjaline tähtsus on tühine, kinnitades, et kui Läti ja Leedu kistakse konflikti suurriikidega, siis “Eesti kaasalöömine veel ei suurendaks oluliselt vastupanu nagunii minimaalseid šansse”.¹³

Kõnesolevas artiklis väidab I. Tõnisson mitu korda, et meie Balti orientatsioon on ekslik, kinnitades resoluutselt: “Mis tähtsus on geograafilisel naabrusel, kui selle peale vaatamata meie riikide poliitilis-strateegiline positsioon on erinev ja kui meie vahel ei o l e suuremat kultuurilist ega majanduslikku läbikäimist?”¹⁴

Tõsi küll, seoses 1939. aastal äärmiselt pingestatud rahvusvahelise olukorraga tõdes I. Tõnisson, et Eesti pole vähem ohustatud kui lõunanaabrid, kuid koostöö suhtes Läti ja Leeduga jäi ta endiselt eitavale seisukohale.

16. mail kirjutas ta Londonist isale: “Et Eesti läheks pool-sõltuva Leeduga ja täiesti tasakaalutu Lätiga – see oleks meie iseseisvuse tuleviku väga tõsine hädahustamine.”¹⁵ Leedu kohta märkis Ilmar Tõnisson, et Londonis ei võeta Leedut enam täiesti iseseisva riigina ja seepärast olevat Eestil “lollim kui kunagi varem” Leeduga ühes grupis olla.

Mis Lätisse puutub, siis viimase poliitikat pidas Ilmar Tõnisson 1939. aastal ebaselgeks, tasakaalutuks ja hüppeliseks. Ühelt poolt oldi valmis Nõukogude Liiduga kaasa minema, teiselt poolt suhtuti ülima truualamlikkusega Saksa saadikusse. Tõsi küll, tookordseid olusid silmas pidades tõdes ka Ilmar Tõnisson, et “praegu on juba hilja Balti blokist loobuda: tuleb ainult püüda L[eedu] ja L[äti] meiega ühes joones hoida”.¹⁶

Negatiivse suhtumisega Lätisse jätkas Ilmar Tõnisson oma isa traditsioone. Teatavasti oli Jaan Tõnissoni välispoliitiliseks ideaaliks Eesti Vabariigi alguspäevadest alates küll Balti riikide, Soome ja Skandinaavia koostöö, kuid samas ei soovinud ta Eesti–Läti liidust midagi kuulda. 1918. aasta augustis Kopenhaageni koosolekul tema poolt koostatud dokumendis “Eesti välisorientatsioon” on fikseeritud: “Eestil ei ole Lätiga rahvuslises ega rahvamajanduslises ühiseid huvisid olemas, mis neid sunniksid riikliselt ühinema. Palju enam, valitseb mõlema rahva vahel ajaloolisel ja rahvahingeolulistel põhjustel enam kui jahe vahekord.”¹⁷

Saatuse tahtel oli J. Tõnisson just siis peaminister, kui Eesti–Läti piirikonflikt 1920. aastal täie teravusega lõkkele lõi. Ta oli sunnitud, olgugi protestides, nõustuma kolonel Tallentsi otsusega – tema enda ja praktiliselt kogu rahva arvates ebaõiglase piirijoonega. Muidugi ei suurendanud see asjaolu Jaan Tõnissoni lugupidamist lõunanaabrite suhtes.

1921. aastal astus J. Tõnisson teravalt välja tookordse valitsuse (peaminister K. Päts,

¹² I. Tõnisson. Emajõe ääres, lk. 407.

¹³ Samas, lk. 353.

¹⁴ Samas, lk. 356–357.

¹⁵ ERA, f. 1627, n. 1, s. 22, l. 103.

¹⁶ Samas, l. 8.

¹⁷ ERA, f. 1621, n. 1, s. 124, l. 3.

välisminister A. Piip) kava vastu luua sõjaline kaitseliit Lätiga. Kirjas Eesti saadikule Helsingis O. Kaldale 15. juulist ta kurtis, et A. Piip teeb “andestamata rumalusi” ja Pätsi-Piibu välispoliitika “kisub meid kallakule”. Põhiargumendiks oli väide, et Eesti on sõjaliselt tugevam ning piiride poolest on Eesti asend Venemaa suhtes soodsam kui Lätil. J. Tõnisson kuulutas paatoslikult: “Ja nüüd peab Eesti eriliitu astuma nõrgema üleaedsega, kes nõrga Leeduga ühinedes meid oma oheliku otsa võtab, et meid vedada sinna, kuhu **tema** tahab.”¹⁸

Jaan Tõnissoni reserveeritud suhtumine lõunanaabrisse oli tuntud ka väljaspool Eestit. Mõistagi olid eriti lätlased sellest häiritud ja mõne Eesti järjekordse valitsuskriisi puhul küsiti Riias murelikult: ega Tõnisson ometi välisministriks ei saa? Isegi M. Litvinov küsis 4. mail 1933 Eesti Moskva saadikult J. Seljamalt: kas uue, Jaan Tõnissoni valitsuse ametisseastumine ei tähenda Eesti välispoliitilise suuna muutumist, sest “olla võimalik, et suhted Lätiga halvemaks muutuda ja Poolaga paremaks”.¹⁹ J. Seljamaa muidugi kinnitas, et ükski Eesti poliitikategelane ei soovi suhteid Lätiga halvemaks muuta. Ja tõepoolest, ega Jaan Tõnisson praktilises poliitikas seda ka ise ei soovinud. Isegi vastupidi – pärast Hitleri võimuletulekut ja rahvusvahelise olukorra teravnemist muutus ta lõunanaabri vastu märksa leebemaks ja mõistis Balti koostöö vajadust.

Mis puutub Eesti valitsuse poliitikasse Läti ja Leedu suhtes ning laiemalt kogu Balti liiduga seotud probleemistikku, siis selles osas toimus aastate jooksul rida olulisi nihkeid. Tulenevalt Leedu–Poola konfliktist Vilniuse küsimuses eelistati Eestis koostööpartnerina sõjaliselt tugevamat Poolat ja deklareeriti, et igasugused liidusuhted Leeduga on võimalikud alles siis, kui viimane ei nõua liidupartneritelt toetust Leedu–Poola konfliktis. Teatavasti 1934. aastal Leedu valitsus nõustus sellega ja see asjaolu oli eelduseks Balti *entente*’i loomisele. Esialgu oli kolme riigi

liidus murelapseks oma eriprobleemidega Leedu, kuid 1930. aastate lõpupoole kujunes selleks Eesti. Nii valitsuse ja sõjaväe juhtkonnana kui ka avaliku arvamuse suhtumine eriti Lätisse muutus üha negatiivsemaks. Ajakirjanduses pöörati palju tähelepanu Eesti–Läti majandusvastuoludele, kritiseeriti K. Ulmanise valitsemismoodusest tulenevaid väärnähkusi ja puhuti suureks paljudel elualadel esinenud arusaamatused. Isegi spordisuhted põhjustasid tülisid, sest maavõistlused mitmel spordialal lõppesid konfliktidega. Läti ajakirjandus ei jätnud midagi võlgu ja kritiseeris omalt poolt Eestit ja eestlasi. Kõrvaltvaatajad, näiteks, ja Riias resideerinud välisriikide diplomaadid fikseerisid, et eestlased ja lätlased on mentaliteedi poolest üksteisele võõrad ning naabrites ei taheta leida positiivseid jooni. Sageli juhiti tähelepanu ka K. Pätsi ja K. Ulmanise külmadele suhetele ning J. Laidoneri ja mõjuka Läti sõjaministri J. Balodise vastuoludele jne. jne.

Tegelikult avalikkuses ilmnenu konfliktid ja nende ümber puhkenud ajakirjanduslik kära ei mõjutanudki otsustavalt Eesti–Läti riiklike suhteid, põhjused peitusid hoopis sügavamal, nimelt Eesti ja Läti erinevates välispoliitilistes ja kaitsepoliitilistes tõekspidamistes. Eesti valitsusringkondades süüdistati Läti välispoliitika võimekat juhti V. Muntersit selles, et viimane läheneb ohtlikult NSV Liidule ning kogu Läti välispoliitika on liigselt seotud Moskva ja Pariisi poliitilise joonega.

Eriti rahulolematud olid Lätiga kindral Laidoner ja Eesti kindralstaap. Lätile tehti etteheiteid, et valitsus pühendab riigikaitsele liiga vähe tähelepanu ega kavatse oma idapiiri kindlustada. Tõepoolest, looduslike tegurite tõttu oli Läti idapiir raskesti kaitstav ning seetõttu nägi Läti kaitseplaan ette juba sõjategevuse algul taganeda Kesk-Läti aladele, kus künklik ja jõgedest lõhestatud maastik oli kaitselahinguteks palju sobivam. See asjaolu ei saanud Eesti väejuhatusele meeldida, sest nii oleks jäänud Eesti lõunapiiri idapoolne osa kaitseta.

Lisaks valitses Eesti sõjaväelises ja välispoliitilises juhtkonnas arvamus, et Läti kõrgem ohvitserkond on valmis koos Punaarmee-

¹⁸ ERA, f. 1621, n. 1, s. 124, l. 3.

¹⁹ ERA, f. 957, n. 13, s. 532, l. 7.

ga võitlema Saksamaa vastu, kuid mitte koos Saksa vägedega Punaarmee vastu. Kardeti, et tõsise rahvusvahelise konflikti korral idapoolsetes Euroopas võib Läti valitsus järele anda Moskva taotlusele Punaarmee läbimarsi asjus Läti territooriumilt. Eesti nõudis kategooriliselt, et Läti valitsus võtaks selles küsimuses kindla seisukoha ja asuks Punaarmeele igal juhul relvajõul vastu. V. Munters ei soovinud Läti positsiooni ette ära otsustada, vaid oli seisukohal, et kõik sõltub konkreetsest olukorrast ning ohu korral langetatakse lõppotsus 24 tunni jooksul. 1938. aasta sügisel said Eesti võimud informatsiooni, et Läti olevat andnud nõusoleku Punaarmee läbimarsiks. Kindral J. Laidoner väitis, et sellekohaseid teateid kontrolliti nii Riias kui ka Moskvas ja leiti, et need vastavad tõele.²⁰ Soome saadik P. Hynninen teatas Soome välisministeeriumile Laidoneri arvamuse: varem oli ta 95 protsendi kindel, et Eesti ja Läti võitlevad koos, kuid nüüd on ta samal määral veendunud, et Eesti jääks üksi. Eestil tuleb fakte võtta sellistena, nagu need on, ja saavutada Läti osas täielik selgus. Kui Läti ei ole valmis Eestiga rahuldavaks koostööks, tuleb liiduleping üles öelda.²¹

Sisuliselt samasuguste arvamustega esines Laidoner ka avalikkuses, mis mõistagi põhjustas Lätis suure meelepaha.

Samal ajal, kui Eestis kahtlustati Lätit liigeses lähenemises Nõukogude Liidule, süüdistasid lätlased eestlasi liiga kaugele ulatuvas koostöös Saksamaaga. Seega jõudis Balti koostöö 1938. aasta lõpuks täieliku kriisini.

Tõsi küll, 1939. aasta suvel Eesti–Läti kontaktid tihenesid ja K. Selter ning V. Munters kohtusid välispoliitiliste küsimuste kooskõlastamiseks korduvalt.

Niisiis tuleb konstateerida, et Balti koostöö probleemistik oli üks neid väheseid välispoliitilisi küsimusi, milles ühelt poolt Jaan ja Ilmar Tõnisson ning teiselt poolt Eesti valitsus olid 1930. aastate lõpupoole enam-vähem ühesugustel seisukohtadel, kuid sealjuures

olid mõlema poole argumendid suuresti erinevad.

Välispoliitiline ideaal – koostöö Soome ja Skandinaaviaga

Jaan ja Ilmar Tõnissoni kõigutamatuks välispoliitiliseks ideaaliks oli ja jäi koostöötaotlus Soome ja Skandinaavia riikidega.

Teatavasti olid mainitud riigid lähemate naabrite seast Eesti Vabariigi loomispäevil, 1918. aastal ja 1919. aasta algupoolel kuni Läti Vabariigi jaluletoomiseni Eesti ainsad võimalikud koostööpartnerid. Eesti ja Soome lähenemine ja isegi unistus liitriigi loomisest oli südamelähedane mõte praktiliselt kõigile Eesti iseseisvust taotlevatele ringkondadele sotsiaalrevolutsionääridest kuni parempoolseteni välja. Meenutagem vaid Gustav Suitsu Eesti–Soome töövabariigi ideed 1917. aasta sügisest ja Konstantin Pätsi Eesti–Soome uniooni loomise kava 1918. aastast.

Mis Skandinaavia maadesse puutub, siis enamasti leidsid Eesti poliitikud, et praktilised võimalused poliitiliseks lähenemiseks on minimaalsed. Seevastu Jaan Tõnisson rõhutas temale omase hoo ja temperamendiga alates 1917. aasta sügisest kuni 1939. aastani kümneid kordi, et Eesti tihe koostöö Soome ja Skandinaaviaga on tingimusteta vajalik, ja püüdis selle saavutamiseks ka ise midagi ära teha. Ka siis, kui 1920. aastate algupoolel selgus, et Eesti ja Soome lähemast poliitilisest ja sõjalisest koostööst ei saa asja, oli ta millegipärast kindel, et olud muutuvad ja Eesti–Soome liit sõlmitakse. Riigikogu väliskomisjoni koosolekul 5. oktoobril 1927 kinnitas ta veendunult, et “meie poliitiliseks baasiks on aga *entente* Soomega, ja täienduseks sellele peame püüdma Skandinaavia poole”.²²

Riigivanemana aastail 1927–1928 ja välisministrina aastail 1931–1932 tegi ta koostöö arendamiseks Põhjala riikidega kõik, mis teha andis. Suurt rahvusvahelist tähelepanu äratas J. Tõnissoni külaskäik 4.–5. septembril 1928 Stockholm, kus Eesti riigivanem võeti südamlikult vastu. Kuningas Gustav V vastuviisit toimus 27.–29. juunini 1929. Ön-

²⁰ H. Arumäe. Eduard Laamani päevik lähiajaloo allikana. – Tuna 2000, nr. 2, lk. 142.

²¹ Ulkoasainministeriön arkisto (UM) 5 C 12.

²² ERA, f. 80, n. 3, s. 407, l. 146.

nestunud kõrgetasemelised külaskäigud äratasid mõningaid lootusi, et teatavas ulatuses on ka Eesti–Rootsi poliitiline koostöö võimalik.

1930. aastate teise poole pingestunud rahvusvahelises olukorras asusid Jaan ja Ilmar Tõnisson väga intensiivselt propageerima Eesti ja põhjamaade koostöö vajadust. Ka artikli “Eesti välispoliitika” põhiideeks pidas I. Tõnisson teesi, et praegu on meil enneolematuid võimalusi Skandinaavia blokile liginemiseks.

Millistele kaalutlustele selline optimistlik väide tugines?

Autor arvestas, et hitlerliku Saksamaa poolt ähvardava ohu tingimustes Skandinaavia riigid lihtsalt peavad oma julgeoleku kindlustamiseks uusi võimalusi otsima ja välissidemeid laiendama. Ta juhtis tähelepanu Soome Eduskunna otsusele 1935. aasta detsembrist orienteeruda Skandinaavia maadele ja Soome välisministri osalemisele Rootsi–Taan–Norra välisministrite konverentsil. Sellest faktist järeldas I. Tõnisson, et Põhjamaade mõiste ja piirid on laienemas ja ka Eestil avaneb võimalus astuda nimetatud riikide klubisse. Tol momendil ei pidanud ta seda küll reaalseks – kuid kui aga Eesti välispoliitikas toimuvad muutused, “siis on varem või hiljem paratamatu, et Põhja koostöörühm meid omaenda huvides vajab viiendaks liikmeks”.²³

Kõigepealt andnuks kuulumine Põhjamaade koostööblokki lisagarantii nii Eesti neutraalsedile kui ka julgeolekule. Ilmar Tõnisson oli kindel, et Rootsi polnud Eesti strateegilise asendi suhtes ükskõikne. Tema arvates pidanuks Eesti saared ja põhjarannik kuuluma Rootsi ja Soome kaitsevajaduste huvides Põhjamaade piiridesse ning seega olnuks Eesti territoorium Põhjamaade piiriks. Läti ja Leedu jäänuksid sellest riikidekombinatsioonist kõrvale.

Autor kinnitas, et Põhjala riikide neutraalsediprintsiipi arvestades ei saa Eesti vähe-

malt esialgu neilt sõjalist toetust loota, vaid tegemist oleks diplomaatilise, kultuurialase ja majandusliku koöperatsiooniga. Samas ta aga kinnitas: “Seega ei ole mitte öeldud, et Põhjariikide kollaboratsioon tulevikus ei võiks veelgi tiheneda ja omandada ka lõppeks militaarse defensiivalliansi kuju.”²⁴

Ilmar Tõnissoni äge rünnak Eesti välispoliitika aadressil ning tema soovitused äratasid avalikkuses suurt tähelepanu. Välispoliitilistes küsimustes kompetentsed isikud – endine välisminister A. Piip, Päevalehe peatoimetaja H. Tammer, Vaba Maa peatoimetaja E. Laaman jt. leidsid, et Ilmar Tõnissoni soovitusel – otsustav eemaldumine Lätist ja Leedust ning lähenemine Skandinaaviale – on ühelt poolt ebaotstarbekad ja teiselt poolt teostatamatud. Postimees leidis, et Eesti–Läti liidu ja Balti liidu ülesütlemine ei ole Skandinaaviale lähenemise paratamatu eeldus – kui see üldse võimalik on, võib see toimuda ka praeguste sidemete säilitamise juures.²⁵ A. Piip rõhutas 1938. aasta jaanuaris Eesti Välissuuhete Ühingu peetud kõnes, et Põhja-orientatsioonist võib vaid teoretiseerida, kuid praktiliseks teeks jäävad siiski suhted Lõunaga, kõigepealt Lätiga.²⁶ H. Tammer rõhutas, et Ilmar Tõnissoni poolt soovitatud tee ei ole praktikas otstarbekohane, ja arvas, et Eesti suudab Balti liidus püsides mõjutada lõunanaabreid tasakaalukamale poliitikale. Kui Eesti katkestaks suhted lõunanaabritega, siis ei läheneks Leedu Poolale, nagu oletas Ilmar Tõnisson, vaid hoopis Nõukogude Liidule.²⁷

Nii Jaan kui ka Ilmar Tõnisson kritiseeris korduvalt valitsust, et viimane ei ole küllalt tähelepanu pööranud koostöö arendamisele Soome ja Skandinaaviaga. Ka artiklis “Eesti välispoliitika” väidab autor, et 1920. aastate teisel poolel ja 1930ndate algul, kui Eesti–Rootsi suhted tihenesid, ei püütudki neid suhteid viia mingi formaalse organiseerumiseni. Kuivõrd need etteheited on põhjendatud?

²³ I. Tõnisson. Emajõe ääres, lk. 401.

²⁴ Samas, lk. 409.

²⁵ N. Realistlik Eesti välispoliitika. – Postimees 18.01.1938.

²⁶ Prof. Piip meie välispoliitikast. – Päevaleht 14.01.1938.

²⁷ H. T[ammer]. Eesti välispoliitikast ja I. Tõnissoni retseptist. – Päevaleht 15.01.1938.

Mis põhjanaabrisse puutub, siis Eesti Vabariigi algusaastatel hellitati Eesti–Soome koostöö osas suuri lootusi. Kuigi see idee leidis ka vennasrahva seas teatavat toetust, jäi domineerima seisukoht, et riigi geograafiline asend ja ajaloolised tegurid on Soomele soodsamad kui Eestile. Muidugi peeti Eesti iseseisvust Soome julgeoleku seisukohalt tähtsaks, kuid ometi arvestati, et liitumine Balti riikidega toob Soomele rohkem kahju kui kasu. Venemaa kallaletungi Eestile peeti palju tõenäolisemaks kui Soomele, leiti, et Eesti toetusest Soomele pole sõja korral suurt abi jne.²⁸

Niisiis keeldus Soome igasugustest poliitilist või sõjalist laadi lepingutest ja kohustustest, kuid oli valmis faktiliseks koostööks Eestiga. Selline koostöö, ajuti intensiivsem, ajuti pealiskaudsem, tõepoolest toimus nii välispoliitika kui ka riigikaitse valdkonnas ja 1930. aastatel ulatus salajane koostöö rannakaitse alal üsnagi kaugele. Ühiselt moderniseeriti võimsaid suurtükipatareid, loodi kindel sidesüsteem, korraldati ühisõppusi, koordineeriti luuretegevust jne.²⁹ Sõjalise koostöö ulatus süstis mõneks ajaks Eesti kõrgematesse sõjaväelastesse lootust, et vajadusel võib Eesti ja Soome ühisest sõjategevusest isegi asja saada.

Praktikas aga selgus 1939. aastaks, et mitmesuguste tegurite mõjul just otsustavas valdkonnas – välispoliitikas – Eesti–Soome koostöövõimalused pigem ahenesid kui suurenesid. Igal juhul on selge, et igasugused väited Eesti–Soome sõjalise liidu eksisteerimisest on põhjendamatud. Võimsad rannapatareid nii siin- kui ka sealpool lahte saanuks oma tulejõudu näidata üksnes juhul, kui NSV Liit oleks Eestile ja Soomele üheaegselt kallale tunginud.

Mis Skandinaaviasse puutub, siis Eesti–Rootsi lähemast poliitilisest või isegi kaitsealasest koostööst ei saanud juttugi olla. Rootsi valitsusringkondades peeti Balti riikide üldist rahvusvahelist olukorda ebakindlaks ja juhtpoliitikutud kinnitasid, et Rootsi ei tohi end nende riikidega kuidagi siduda.³⁰

Ka 1920. aastate lõpul, kui seoses Eesti–Rootsi kõrgete visiitidega tärkas kahe riigi lähema koostöö osas uusi lootusi, jäi Rootsi valitsuse seisukoht endiseks. Välisministeerium oli arvamusel, et Eesti ja Rootsi poliitiline lähenemine on võimatu ning Rootsi ei võta endale Balti riikide suhtes mingisuguseid poliitilist ega sõjalist laadi kohustusi. Küll peeti soovitavaks kultuurialaste ja majandussidemete tugevnemist.³¹

Vastupidiselt Jaan ja Ilmar Tõnissoni lootustele saabus Eesti Stockholmi saatkonnast valitsusele pidevalt informatsiooni, et eeldused Eesti ja Skandinaavia lähemaks koostööks puuduvad. Tüüpiline on näiteks saadik H. Laretei ettekanne 7. veebruarist 1937: “Selle aja jooksul, mil olen Rootsis olnud, olen katsumud vastust leida küsimusele, kas on olemas mingisugune võimalus lähemaks poliitiliseks koostööks Eesti ja Rootsi vahel nüüd, või lähemas tulevikus.”³² H. Laretei tões, et Rootsi püüab iga hinna eest kõrvale jääda sõjalistest ning poliitilistest konfliktidest ning alati hoida oma neutraliteeti kõige puhtamal kujul, kuna Eesti võib kergesti muutuda platsdarmiks kokkupõrkel Lääne ja Ida vahel.

Samas juhtis saadik tähelepanu asjaolule, et uutes oludes levib Rootsis tõepoolest mõtteviis, et eelolevas suures sõjas on Rootsil raske neutraliteeti säilitada ja seetõttu pühendatakse rohkem tähelepanu sõjalistele ettevalmistustele. Kuid siiski ei ole veel äratundmisele jõutud, et Rootsi positsioonide kindlus-

²⁸ Lähemalt: H. Arumäe. Eesti ja Soome sõjalise koostöö probleem 1920–1922. – *Acta Historica Tallinnensia*, nr. 2, 1988, lk. 35–63.

²⁹ Lähemalt: J. Leskinen. Vendade riigisalus. Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu võimaliku rünnaku vastu aastatel 1918–1940. Tallinn, 2000.

³⁰ Lähemalt: H. Arumäe. Eesti–Rootsi suhted 1920–1940. – Eesti ja Rootsi. Tallinn, 1993, lk. 117–122; W. M. Carlgren. Rootsi ja Baltikum. Maailmasõdade vahelisest ajast sõjajärgsete aastateni. Ülevaade. Tallinn, 1995.

³¹ W. M. Carlgren. Rootsi ja Baltikum, lk. 21.

³² ERA, f. 957, n. 14, s. 322, l. 110.

tamiseks tuleb kasutada ka välispoliitilisi vahendeid ja leida liitlasi. Seetõttu rõhutas H. Laretei, et tuleb hoiduda igasugustest poliitilise koostöö ettepanekutest, samuti avalikest deklaratsioonidest ja seletustest, nagu otsiks Eesti poliitilist sidet Rootsiga: "Praegu veel jätaks selline ettepanek mulje, et oleme nõrgem pool, et meie oleme nõudja ja abi vajaja pool ja tõukaks rootslased veel enam tagasi reservi." Samas on välisminister F. Akel märkinud ettekande äärele: "Õige."³³

Kuigi eeldusi Eesti lähemaks koostööks Soome ja Rootsiga ei kujunenud, jäid Jaan ja Ilmar Tõnisson sellele kursile viimase võimaluseni truuks. Jaan Tõnisson rõhutas 1939. aastal Riigikogu komisjonides ja mujalgi korduvalt koostöö vajadust põhjapoolsete riikidega. Ta ei piirdunud üksnes sõnadega, vaid püüdis ka ise selles osas midagi ära teha. 1939. aasta algul Helsingis viibides õnnestus tal sel teemal vestelda isegi president Kyösti Kallio ja peaminister Aimo Cajanderiga. Soome juhtpoliitikud kinnitasid oma huvi Eesti kui iseseisva riigi püsimise vastu ja Cajander isegi lisas, et Eesti–Soome suhteid tuleks tihendada, kuid mõistagi ei saanud nad selles osas midagi konkreetset lubada.

Ilmar Tõnisson jagas täiel määral oma isa seisukohti. 11. aprillil 1939 ta kirjutas, et tuleb taotleda efektiivset ühendust Soome ja Skandinaaviaga. 3. juunil ta juhtis tähelepanu asjaolule, et mõnes olulises välispoliitilises küsimuses "oleme Soomega ühe ree peal" ja et Eesti seisukord sõltub täiesti koostööst Soomega.³⁴

Nii Jaan kui ka Ilmar Tõnisson sarjasid välisminister K. Selterit, et ta on Eesti–Soome suhete arendamisel passiivne. 3. juunil soovitas Ilmar Tõnisson isale: "Arvan, et parlamendis peaks [tuleks – *toim.*] Selteri Soome poliitikale anda tugev saun koos tema lolli Saksa poliitikaga (kus jälle tihedam koostöö Soomega oleks meid rumalustest päästnud)."³⁵

Välisminister K. Selter oli väga enesekindel, iseteadev ja mõnikord ka ebadiplomaatiliselt käituv isik, kelle välispoliitilist tegevust on põhjusega kritiseeritud. Kuid samas on selge, et suhetes Soome ja Skandinaaviaga oli määrav siiski nende riikide, mitte Eesti positsioon. Skandinaaviale orienteeruv Soome püüdis vältida Eestiga ühiseid välispoliitilisi aktsioone ja üldse jätta muljet, et tal pole Balti riikidega midagi ühist. Ka mõnes praktilises päevapoliitilises küsimuses, näiteks mittekallaletungilepingu sõlmimises Saksamaaga, läksid Eesti ja Soome erinevaid teid.

Otse enne Teise maailmasõja puhkemist oli Jaan Tõnissonil endal võimalik veenduda, et tema lootused lähenemiseks Skandinaaviale olid täiesti põhjendamatud. Ta viibis augustis 1939 koos K. R. Pustaga Stockholmis, et õhutada Balti riikide, Soome ja Skandinaavia koostöö ideed. K. R. Pustal oli endise Stockholmi saadikuna tutvusi Rootsi valitsusringkondades ja nüüd püüti neid ära kasutada. Ta ise mainib ühes Jaan Tõnissonile pühendatud artiklis: "Olime 1939. aasta suvel Stockholmis, kus taotlesime rootslaste osavõttu Pariisis üritatud Euroopa koostöö komiteest."³⁶ Millegipärast ei pea Pusta vajalikuks mainida vähemalt Tõnissoni jaoks hoopis olulisemat eesmärki, mida Stockholmi Saksa saadik oma ettekandes Berliini 29. augustist 1939 iseloomustas järgnevalt: "Endine Eesti riigivanem professor Jaan Tõnisson ja endine Eesti saadik Stockholmis K. R. Pusta, kes praegu elab Pariisis, peatusid äsja mõned päevad Stockholmis, et propageerida siin Eesti ja Põhja-Euroopa konverentsi korraldamise ideed."³⁷ Selle algusest peale lootusetu ürituse eesmärgiks oli luua rahvusvahelises avalikkuses mulje, nagu kuuluks Eesti Põhjala neutraalsete riikide perre.

Rootsi valitsuse hinnangu sellele ettepanekule fikseeris Saksa saadik eespool mainitud ettekandes järgnevalt: "Nagu kabinetisek-

³³ ERA, f. 957, n. 14, s. 322, l. 111.

³⁴ ERA, f. 1627, n. 1, s. 22, l. 6.

³⁵ Samas, l. 16.

³⁶ K. R. Pusta. Jaan Tõnisson Eesti välispoliitikuna ja diplomaadina. – Jaan Tõnisson. Koguteos tema üheksakümnenda sünnipäeva tähistamiseks. Stockholm, 1960, lk. 242.

³⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Gesandtschaft Reval, 56 Pol. 2/4.

retär Boheman vastuseks minu küsimusele teatas, ei saa mõlema eesti herra sõidule ega avaldustele omistada mingisugust tähtsust.”

Niisiis tuleb tõdeda, et Jaan ja Ilmar Tõnissoni Põhjala-ihalus jäi ilusaks soovunelmaks, millel puudus reaalspoliitiline alus.

Kas Eestile on ohtlikum Hitler või Stalin?

Ilmar Tõnisson ise pidas artikli “Eesti välispoliitika” teist osa saja protsendi võrra paremaks kui esimest ja märkis, et tema eesmärgiks on diagnoosipane kogu valitsuse välispoliitikale. Ta vaatles lähemalt Eesti suhteid NSV Liidu, Saksamaa ja Poolaga ja jõudis lõpuks tagasi oma lemmikideeni Balti liidu kahjulikkusest ja Põhja-orientatsiooni vajadusest.

Autor püüdis kõigepealt vastata tookord kogu ühiskonda erutanud olulisele küsimusele: kas Eesti riik ja rahvas on enam ohustatud natsionaalsotsialistliku Saksamaa või kommunistliku Venemaa poolt?

Eesti–Vene suhetes eristas autor viimase 20 aasta jooksul, s.o. aastail 1917–1937 viit faasi: esimest iseloomustas Veebruarirevolutsiooni võidust tulenenud suur vabanemistunne; teise põhisisuks oli Vabadussõda; kolmanda märksõnaks oli Kominterni põrandaalune urgitsemine ja selle kulminatsioon 1924. aasta 1. detsembri mässukitse näol; neljanda faasi tunnusjooneks oli “mõlemapoolne poolumbusklik, poolvaenlik ignoreerimine, majandussuhete pea täielik soikumine, kultuurilise vahetuse täielik seisak”. Edasi märkis I. Tõnisson: “Praegune, viies faas meie vahekordades algas veidi enam kui 5 aastat tagasi, kui Venemaale hitlerlikus Saksmaas kasvas nii tõsine vaenlane, et Moskva otsustas omi muid suhteid põhjalikult parandada.”³⁸

Autor lähtub teesist, et Venemaa uueneb, seal toimub kogu süsteemi ümberkujunemine, ja väidab, et uutes oludes pole idanaabrit enam ohtu karta. Küsimusele – kas põhjali-

kult paranenud suhted Venemaaga on püsivad ja usaldatavad – vastab Ilmar Tõnisson jaatavalt. Edasi analüüsib autor üllatava enesekindlusega neid tegureid, mille mõjul Nõukogude Liidu poolt polevat enam ohtu oodata. Ta märgib, et 1920. aastatel olid kommunismiohust tulenevad probleemid Eesti välispoliitikas tähtsal kohal, kuid uutes tingimustes ei ole see küsimus meil enam aktuaalne. Kõigepealt on Eesti rahvastik muutunud kommunismiviiruse suhtes immuunseks, Kominterni propaganda ei põhjusta tõsisemat ohtu Eesti ühiskondlikule korrale ega mõttestikule ja seega ei takista heade suhete loomist idanaabriga. Ilmar Tõnisson märgib, et kaasaegset idanaabrit tuleb pidada lihtsalt Venemaaks, mitte aga kommunistlikuks riigiks, ja ka Moskva välispoliitikas olevat toimunud oluline nihe: “Kõigepealt on kadunud kommunismi agressiivsus – sõjaka penetratsiooni ideoloogid on saadetud Mehhikosse või seina äärde, Moskva ise on muutunud endaga rahuldavaks suurriigiks, kes jutlustab riikide ja rahvaste rahu, rahvusvahelist solidariteeti Rahvasteliidu pakti põhjal... Olgu Stalini–Vorošilovi joonel Vene siseperspektiivilt üksipuha millised ebameeldivad omadused – väikeriikidele on tema uus välispoliitika õige vastuvõetav.”³⁹

Rõhutades, et Moskva välispoliitika lähtub reaalspoliitilistest vajadustest, leidis I. Tõnisson, et NSV Liit ei tunnegi enam erilist huvi Läänemere piirkonna vastu, vaid tema ekspansioon on suunatud Põhja-Jäämere, Vaikse ookeani põhjaosa ning Mongoolia suunas. Autor on arvamisel, et Venemaa uus aken Euroopasse asub meist kaugel põhja pool ja Läänemeri ei ole Venemaale vajalik isegi ventilatsioonivahana.

Millegipärast oletas Ilmar Tõnisson, et ka strateegilises mõttes ei paku Eesti Venemaale suuremat huvi: “Eriti ei ole Venemaale strateegiliselt sugugi väga soodus, et sõja puhul Saksamaaga Eesti oleks Venemaa liitlane või koguni osa Venemaast, sest see ei parandaks ei tema ofensiivset positsiooni ega oluliselt ka strateegilisi ühendusteid, küll aga koormaks Eesti liitlasena ilmaaegset Venemaa defensiivset probleemi.”⁴⁰

³⁸ I. Tõnisson. Emajõe ääres, lk. 359.

³⁹ Samas, lk. 360.

⁴⁰ I. Tõnisson. Emajõe ääres, lk. 362.

Sellistest tõdemusest lähtudes kinnitas autor, et sõjas Saksamaaga ei ole Venemaa suuteline laevastikuofensiiviks, vaid tõmbaks oma laevastikuga tagasi Kroonlinna ja miiniväljade taha. Seega oleks Venemaale ka laevastikubaas Läänemeres “kõrvalise tähtsusega”. Ilmar Tõnissoni arvates olnuks Vene–Saksa konflikti korral Venemaale kõige kasulikum Eesti täielik ja tõeline neutraalsus, s.o. Eesti ei tohi mingil juhul kujuneda Saksamaa tugibaasiks Venemaa vastu.

I. Tõnisson leidis, et isegi Eestis asuvad lennuväebaasid ei paku idanaabrile suuremat huvi, sest lennutee Vilsandilt Berliini oleks tublisti kolmkümmend protsenti pikem kui Liepājast Berliini.

Tõsi küll, I. Tõnisson ei eitanud imperialistliku mõtteviisi eksisteerimist Nõukogude Liidus, kuid kinnitas: “Meile õnneks sihib aga praegune Vene imperialismi-ideoloogia põhja ja ida poole, ega ole meile seepärast kardetav.” Tulevikus võivat olud muidugi muutuda.⁴¹

Ilmar Tõnissoni optimistlik suhtumine Moskva poliitikasse püsis ka kriitilisel sõjaeelsel perioodil. Tema kirjades isale toonitati korduvalt, et head suhted Nõukogude Liiduga on Eestile elulise tähtsusega ning Moskva jõupingutused nn. rahurinde loomiseks tähendavad võitlust ka Eesti julgeoleku eest. 26. aprilli kirjas viitas ta, et Saksamaa ja Poola võivad kokku leppida Balti riikide arvel ja rõhutas: “Sellepärast peaks **meie** püüdma venelastega hästi head vahekorda hoida: nemad praegu meile hädadohtlikud ei ole, küll aga oleksid nemad sellise hädadohtliku väliskons-tellatsioonihulga meie **ainsad** kaitsjad.”⁴²

Mis puutub Saksamaa poolt ähvardavasse ohtu, siis seda Ilmar Tõnisson 1937. aastal veel kuigi akuutseks ei pidanud. Nagu eespool märgitud, oli ta veendunud, et selles küsimuses on Eesti seisund märksa parem kui Lätil ja Leedul. Seda mõtet edasi arendades kinni-

tab ta: “Sest olgu mis on, Saksamaal ei saa olla meie maa vastu praegu ega ligemas tulevikus **r e a l s e t** huvi.”⁴³ Seda arvamust põhjendatakse väitega, et Saksa *Drang nach Osten* suundub Lõunasse – Rumeenia ja Ukraini rikkuste poole, “kuna meie maailmakaarest Saksamaal ei ole midagi saada, mis oleks tema vajadustega ligikaudseltki proportsioonis”.

Ka Eesti asend ei pidavat Saksamaale suurt midagi pakkuma ning Eesti haaramine põhjustavat paratamatult hõõrumisi Venemaa, Poola ja isegi Põhjariikidega. Sellistest kaalutlustest teeb autor järelduse: “Hoopis olulisem peaks aga olema Saksamaa majanduslikele huvidele, et meie rannik oleks vabaks kaubanduslikuks läbipääsuks nii põhja- kui idapoolsetele aladele.”⁴⁴

Tõsi küll, Ilmar Tõnissoni arvates oleks Vene–Saksa sõja korral Balti riikide olukord täbar, kuid oht ähvardaks siiski kõigepealt Leedut ja Lätit, Eesti aga asuvat teisejärgulisel sõjateedel.

Samas tõdes I. Tõnisson, et ajaloo käigus on eestlastesse juurdunud sügav umbusaldus sakslaste vastu. Ka viimase kahekümne aasta sündmused – must okupatsioonisuvi 1918. aastal, *Landeswehr*’i sõda ja eestlastele võõra Natsi-Saksamaa kujunemine – olid rahvale külmaks dušiks. Üheks komistuskiviks Eesti–Saksa suhetes pidas autor ka baltisakslastega seotud probleemistikku. Ta leidis, et saksa vähemus ei ole loobunud iseseisvatest poliitilistest aspiratsioonidest ega ole ka välispoliitilistes küsimustes lojaalselt ühise riigi huvide eest väljas.

Ilmar Tõnisson tõdeb, et kui *baltluse* probleem maha arvata, siis eestlastel ei tohiks olla põhjust tüliks Saksamaaga.

Kuid veidi kaugemale ette vaadates nägi Ilmar Tõnisson Eestile kahte ohtlikku võimalust: “Kui **S a k s a - S l a a v i r i i k i d e a n t a g o n i s m e i h o i a I d a - E u r o o p a s j õ u d e t a s a k a a l u s**, siis on meie riikliku iseseisvuse säilitamise väljavaated õige täbarad, kui meie mitte ei pääse küllalt tugeva Põhjariikide-rühma osaliseks.”⁴⁵ On hästi teada, et ka Eesti valitsusriigikondades ja sõjaväe juhtkonnas domineeris arvamus, et rahu Ida-

⁴¹ Samas, lk. 367.

⁴² ERA, f. 1627, n. 1, s. 22, l. 94.

⁴³ I. Tõnisson. Emajõe ääres, lk. 371.

⁴⁴ Samas, lk. 372.

⁴⁵ I. Tõnisson. Emajõe ääres, lk. 373.

Euroopas püsib nii kaua, kui püsib Saksa–Vene rivaliteet.

Teiseks ohuks pidas ta võimalust, et Eestit võidakse kasutada kompensatsioonibjektina suuremate sihtide saavutamisel. Näiteks kui Saksamaa soovib saada Venemaalt või Poolalt teatavaid õigusi Kagu-Euroopas, võidakse kasutada Eestit vastutasuks ühele slaavi riigile. Edasised sündmused tõestasid, et Ilmar Tõnissonil oli põhimõtteliselt õigus, Hitleri–Stalini tehingus kasutati Balti riike tõepoolest vahetuskaubana.

Oma kaalutlused Venemaa ja Saksamaa suhtes resümeerib I. Tõnisson järgnevalt: “Nii ebameelselt, kui ka eestlased võtavad seisukohta Saksa–Vene konfliktis, ei ole ometi vähematki kahtlust, et meie geopoliitiline-strateegiline seisukoht meid ei luba asuda positsioonile Venemaa vastu ja Saksamaa poolt. Kui meie juba peame kellegi poolt olema, millisesse valikusse meid aga ainult saab ajada Saksamaa ise, siis on see valik ilmsesti ja paratamatult Saksamaa v a s t u.”⁴⁶

Mõistagi tuli Ilmar Tõnissonil 1938. aastal, seoses Saksamaa agressiooniga Austria ja Tšehhoslovakkia vastu tõdeda, et oht Saksamaa poolt muutus ka Balti riikidele üha reaalsemaks. Hitleri järjekordsed agressiooniaktid 1939. aasta märtsis mõjusid talle sõna otseses mõttes masendavalt.

Mis puutub Jaan Tõnissoni tõekspidamistesse, siis 1937. aastal need veidi erinesid Ilmari seisukohtadest. Kõigepealt polnud tal raasugi optimismi Hitleri kavade suhtes. Ta hoiatas Saksa ohu eest juba 1933. aastal ja 1930. aastate keskpaiku muutusid tema hoiatused üha tungivamaks. Näiteks 1935. aasta kevadel juhtis ta tähelepanu Völkischer Beobachter’is ilmunud Saksamaa välispoliitilisi eesmärges kajastavatele artiklitele ja rõhutas: “Nii on selge, et hitlerliku Saksamaa välispoliitilise häälekandja algatused ja kavatsused “Baltimere ruumi” suhtes tähendavad reaalselt hädaohtu kõigile Balti riikidele, nen-

de seas ka rippumatu Eesti omariiklusele.”⁴⁷ Ta juhtis tähelepanu ka sellele, et esialgu ei ole karta otsest agressiooni, vaid Eesti muutumist Saksamaa mõjupiirkonnaks majanduslike, poliitiliste ja isegi kultuurialaste mõjutusvahendite kaudu. Jaan Tõnisson rõhutas korduvalt, et rasketele aegadele vastu minnes peab iga kodanik olema valmis võitlema Eesti “rahvusliku iseolemise ja rippumatuse eest”.

Seoses Saksa ohu kasvuga muutus anti-kommunistina tuntud J. Tõnissoni hoiak Nõukogude Liidu suhtes üha positiivsemaks. Tema seisukohtade iseloomustamiseks sobib esinimine Riigivolikogu välis- ja riigikaitsekomisjoni koosolekul 25. mail 1939, kus ta deklareeris, et Venemaal ei peeta rahvusvahelise elu küsimustes enam kinni kommunismist, vaid kogu Vene poliitika on rahvuslik.⁴⁸ Veelgi selgemini deklareeris J. Tõnisson oma suhtumist idanaabrisse president K. Pätsile saadetud kirjas 20. maist 1939, millele kirjutasid alla ka Riigivolikogu liikmed O. Köster, J. Vain, K. E. Jalak, R. Penno ja N. Ruus: “Sest Venemaal ei ole mitte enam varemalt ajaloolist huvi Baltikumi valduse kaudu kindlustada endale väljapääsu Baltimerele ja Läände, seitsaadik kui temal on avatud otsene väljapääs Atlandi ookeanile Murmani ranniku jäävabade sadamate kaudu, Eesti aga oma raudteed ja sadamad hoiab enne kui pärast vabaks tarvitamiseks Venemaale. Kui Eesti seejuures ühtlasi oma riiklikku iseseisvust ja sõltumatust neutraliteedi alusel kindlasti iga väliste kallale tungi vastu kaitstes koordineeritult Soomega alal hoiab oma korrektseid suhteid Venemaaga, siis ei või Nõukogude-Venele Eesti riigi iseseisvus ja sõltumatus ka strateegiliselt seisukohalt olla vastumeelt.”⁴⁹

Seega kasutas Jaan Tõnisson NSV Liidu välispoliitika hindamisel 1939. aastal otseselt Ilmar Tõnissoni poolt 1937. aastal esitatud argumente. Hitleri ja Stalini poolt ähvardavat ohtu võrreldes kinnitas J. Tõnisson kategooriliselt: “Kui Saksa tuleb, võetakse meilt pal-

⁴⁶ Samas, lk. 374.

⁴⁷ Sisepoliitilised vajadused välispoliitiliste võimaluste valguses. – Postimees 02.03.1935.

⁴⁸ ERA, f. 84, n. 1, s. 1046, l. 16.

⁴⁹ ERA, f. 989, n. 1, s. 1792, l. 3–4.

ju rohkem, kui Vene. Saksa juurib meie rahva siit välja viimseni. Meid hävitatakse majanduslikult kui ka rahvuslikult.”⁵⁰

Jaan Tõnisson armastas kõnelda rahva nimel, ta oli kindel, et tema enda, aga ka peamiselt Tartu haritlaskonnas ja pahempoolsetes ringkondades domineerinud seisukohti toetab kogu rahvas. Välisministri abi O. Öpik, kes seisis tookordsete arvamuste risttuules, iseloomustas Jaan Tõnissoni mõttekaaslaste seisukohti järgmiselt: “Argumendid, mida mul kuulda tuli, olid: kommunistid on N. Liidus nüüd evolutsiooni läbi teinud euroopastumise suunas ja ei ole enam need verejanulised ja metsikud bolševikud, kellede veretõid nägime aastail 1917–1919. Kui peaksimegi sattuma lähemasse kontakti venelastega, siis on kindel, et venelased kui kultuuriliselt madalamal seisev rahvas satuvad meie, eestlaste, mõju alla. Pealegi ei ole neil üldse agressiivseid kavatsusi.”⁵¹

O. Öpiku arvates oli nende eesti haritlaste arv väike, kes oma naiivsuse tõttu uskusid juttu enamlaste evolutsioonist ja nende agressiivsuse kadumisest.

Kas see oli nii? Mida arvati laiemalt rahva seas?

Riiklik Propaganda Talitus ja Isamaaliit korraldasid 1939. aasta aprillis ühisuuringu selgitamaks rahva arvamust Eesti välispoliitilise seisundi ja välisohu kohta.

Kõnesolevat küsimust lähemalt uurinud professor Jüri Ant iseloomustas rahva suhtumist võimalikku Saksamaa või Venemaa ülemvõimu järgnevalt:

“Üldreeglina varakad inimesed ja osa haritlastest pooldanuksid Saksamaa ülemvõimu, tööliste ja osa haritlaste “poolehoid” kaldus Venemaa vallutusele. Isamaaliidu Tallinna Komitee informatsioonis rõhutati, et tööliskonnas, osalt haritlaskonnas, aga ka “kodanlise elemendi” hulgas arvatakse, et Saksamaa kallaletungi puhul peame abi otsima Venemaalt ja kui niisuguse “abistamise” tagajärjel venelaste võimu alla satume, siis meie elujärg

on ikka parem kui sakslaste hulgas, sest vene-lane on vähem arenenud ja “lollide hulgas on kergem elada”.”⁵²

Mõnel pool arvestati, et venelastest saame ise jagu, aga sakslastest ei saa. Seega, Jaan ja Ilmar Tõnissoni põhimõtteline suhtumine ühelt poolt Saksamaasse ja teiselt poolt Nõukogude Liitu leidis rahva seas tõepoolest laia, kuid siiski mitte täiesti domineerivat toetust.

Jaan ja Ilmar Tõnisson *contra* vabariigi valitsus

Nii Jaan kui ka Ilmar Tõnissoni negatiivne suhtumine tookord Eestis kehtinud autoritaarsesse režiimi on üldiselt tuntud. Nende järjekindel kriitika valitsuse aadressil ei puudutanud üksnes sise-, vaid ka välispoliitikat. Välispoliitiliste erimeelsuste aluseks oli mõistagi lahknev arusaam peamise ohu allikast ja selle neutraliseerimise võimalustest.

Vastupidiselt Jaan ja Ilmar Tõnissoni ja nende mõttekaaslaste tõekspidamistele lähtus valitsus, samuti sõjavägede juhtkond kindlast veendumusest, et esialgu ähvardab kõige akuutsem oht Nõukogude Liidu poolt. Kuni Euroopas valitses rahu, ei kardetud otsest agressiooni, vaid arvestati võimalusega, et terava rahvusvahelise kriisi tingimustes võib idanaaber saata oma väed Balti riikidesse kas läbimarsiks või preventiivsetel eesmärkidel. Tingimustes, kus demokraatlikelt lääneriikidelt polnud ohu pareerimiseks reaalselt tuge loota, kujunes välisministeeriumi juhtkonna ja eriti kindralstaabi koostöö vaenlase vaenlasega – Saksamaaga – üha intensiivsemaks. See oli Pätsi-vastase opositsiooni meelest täiesti lubamatu ja mõlemad Tõnissonid asusid ründama valitsuse välispoliitilist kurssi.

Tõsi küll, formaalselt olid mõlemad pooled – opositsioon ja valitsus – ühel meelel, et Eesti peaks säilitama erapooletuse ega tohiks ühineda kummagi vaenutseva poole ega blokiga.

A. Varma on tõdenud, et neutraliteediprintsip oli J. Tõnissoni välispoliitilistes tõekspidamistes olulisel kohal. Ta ise kinnitas paaril korral Varmale, et Eesti peab käitu-

⁵⁰ ERA, f. 84, n. 1, s. 1046, l. 17

⁵¹ O. Mamers. Häda võidetuile, lk. 75.

⁵² J. Ant. Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999, lk. 35.

ma neutraalse riigina, sest iga kõrvalekalle sellest printsiibist teeb agressiivsele suurriigile kergemaks kallaletungi meile.⁵³

Nii see tõepoolest oli, Jaan Tõnisson rõhutas korduvalt, et orientatsiooni valikul ei tohi eelistada kumbagi Eesti haaramisest huvitatud suurriiki.

Täpselt samasugune oli ka Eesti valitsuse ametlik seisukoht. Valitsuse liikmed, juhtpoliitikud ja diplomaadid kordasid seda postulaati nii kodu- kui ka välismaal kümneid kordi. Näiteks ka peaminister K. Eenpalu pidas vajalikuks Riigivolikogu välis- ja riigikaitse-nõukogu koosolekul 19. juunil 1939 toonitada: "Meie ei tohi olla ühelgi poolel, sest kui kaldume Vene poole, on Saksamaal ütlemist ja ümberpöördu. Peame olema kõigega ühesuguses vahekorras."⁵⁴

Erapooletuse printsiip jäi siiski selliseks ilusaks ideaaliks, millest praktilises poliitikas täiesti kinni ei peetud. Eesti-Saksa salajane sõjaline koostöö läks üsna kaugele.⁵⁵ Isegi Saksa Tallinna saadik H. Frohwein märkis, et mainitud koostöö ulatus polnud enam täiesti kooskõlas erapooletuse põhimõtetega.⁵⁶

Jaan Tõnisson võitles Riigivolikogus kõige selle vastu, mis viitas Eesti-Saksa suhete tihenemisele. Kui päevakorras oli relvade ost, püstitas ta küsimuse: "Kas on õige tellida sõjavarustust Saksamaalt, kuna meil on just Saksamaalt karta kõige suuremat ohtu?" 9. novembril 1938 deklareeris Jaan Tõnisson taas: "Ostes oma sõjavarustust Saksamaalt, peame ju ka oma välispoliitika koordineerima Saksamaaga. Seega satub meie välispoliitika Saksa mõju alla, mis lööb ümber meie senise välispoliitilise orientatsiooni."⁵⁷

1939. aastal muutus Jaan ja Ilmar Tõnissoni kriitika valitsuse välispoliitika, aga ka kindralstaabi aadressil üha karmimaks. Mitmes seoses fikseerisid nad nende isikute rin-

gi, kes kõige agaramalt tegutsesid sidemete arendamisel Berliiniga. Nende hulka kuulus kõigepealt välisministeeriumi juhtkond: välisminister K. Selter, tema abi O. Öpik ja poliitikaosakonna juhataja N. Kaasik. Jaan Tõnisson arvas isegi, et Selter on sakslaste poolt ära ostetud. Ilmar Tõnisson rõhutas ühes kirjas isale, et vähemalt Selter ja Kaasik peavad oma kohalt lahkuma.

Sedasama väitis J. Tõnisson ka kindralstaabi kolonelide R. Maasingu ja J. Soodla kohta, kinnitades, et need on sakslaste mõju all ja tõenäoliselt nende poolt ära ostetud.⁵⁸ Ka staabiülemat kindral N. Reeki pidas ta Saksa-meelseks meheks.

Jaan ja Ilmar Tõnissoni ideaaliks jäi muredumatult orientatsioon Suurbritanniale. Tõsi küll, Ilmar Tõnisson leidis Londonis elades Briti välispoliitika telgitagustes palju häirivat. Tema hinnangul lähtus Briti valitsus liigselt praktilistest momendikaalutlustest ning Suurbritannia ja tema impeeriumi huvidest ega arvestanud küllaldaselt tulevikuperspektiive. 26. veebruaril 1938 kirjutas ta isale: "Siinsed sündmused kahjuks kinnitavad minu välispoliitilist pessimismi. Nev[ille] Chamberlainil ja eriti sir John Simonil ja teistel taligematel kaastöölistel on sügav põlgus väikeste ja nõrkade riikide vastu – neile eksisteerivad ainult Briti huvid ja neid affekteerivad tugevad riigid. Seepärast on nende ainus huvi viimastega vahekorrad jalule seada, sest sõdad ei taha (*Briti huvid* tähendavad neile – ainult mitte sõda!), ja kõige vähem oleks nad valmis võitlema mingite abstraktsete printsiipide – nagu *õiglus* või *kollektiivse julgeoleku* eest ja samavähe vähemate riikide eest kui need just ei ole oma hoone uksepiitadeks, nagu Belgia või Holland, eventuaalselt ka Prantsusmaa."⁵⁹

Sellistest kaalutlustest lähtudes lepiti Lon-

⁵³ A. Varma. Jaan Tõnissoni välispoliitilised tõekspidamised. – Jaan Tõnisson. Koguteos..., lk. 236–237.

⁵⁴ ERA, f. 84, n. 1, s. 1046, l. 25.

⁵⁵ Lähemalt: M. Ilmjärv. Uurimus Eesti ja Balti riikide välispoliitilise orientatsiooni kujunemisest ja hääletust alistumisest. (Ilmumas)

⁵⁶ H. Arumäe. President Konstantin Päts Saksa saadiku hinnanguis. 1939–1940. – Akadeemia 2000, nr. 12, lk. 2538–2559.

⁵⁷ ERA, f. 84, n. 1, s. 924, l. 57.

⁵⁸ Akadeemia 1998, nr. 9, lk. 1825.

⁵⁹ ERA, f. 1627, n. 1, s. 22, l. 17–18.

donis Austria *Anschluss*iga ja sõlmiti Münchenis Tšehhoslovakkia arvel leping Hitleriga. “Austria ja München olid sisuliselt päris õigustatud, olgugi et meetoditelt ebameeldivad” – nii iseloomustas Ilmar Tõnisson Londonis domineerinud seisukohta.

1939. aasta kevadel teatas Ilmar isale, et vahepeal, s.o. pärast Münchenit, valitses Londonis “otse mittemaine” optimism ja veel 24. veebruaril Eesti saatkonna poolt korraldatud vastuvõtul rääkisid mõned tähtsad tegelased, kaasa arvatud FO Ida-Euroopa osakonna direktor ja BBC president “hea tahte jaluleseadmisest” ning “rahust meie elupäevadeks”. Ilmar Tõnissoni kahtlusavaldused olevat mõjunud otse eksimusest seltskondliku hea tooni vastu.

Kuid pärast Hitleri agressiooniakte 1939. aasta kevadel rõhutas I. Tõnisson korduvalt, et Briti poliitikas on toimunud põhjalik murrang. 4. aprillil kirjutas ta isale, et varem ei olnud N. Chamberlainil ja tema sõpradel midagi selle vastu, et Danzig, koridor ja Sileesia läheksid Saksamaale, kuid nüüd küsitakse: kui need lähevad ja hoolimata sellest tuleb sõda?⁶⁰

1939. aasta kevadel Ilmar Tõnissoni kahtlused Briti välispoliitika suhtes kadusid. Pingelise sõjaeelse kriisi päevil nägi ta, nagu ka Jaan Tõnisson, Londoni rahvusvahelisi aktiivseid isegi liiga soodsas valguses. Ta oli kindel, et Briti–Prantsuse–Nõukogude läbirääkimiste käigus luuakse kindel rahurinne, millele Eesti ja teisedki väikeriigid võivad tugineda. Nii juhtuski, et siis, kui Ilmar Tõnisson 1939. aastal nõudis, et Eesti peab kinni pidama *entente*’i orientatsioonist, mõistis ta *entente*’i all Suurbritanniat, Prantsusmaad ja Nõukogude Liitu. Sellises olukorras jõudis ta järelduseni, et Eesti peab loobuma neutraliteediprintsiibist ja avalikult teatama oma ühinemisest loodava Saksa-vastase blokiga.

11. aprillil kirjutas Ilmar Tõnisson isale, et kõige parem oleks olla neutraalne, kuid see võimalus on peaaegu lootusetu. Seetõttu märkis Ilmar: “Kui pikemaks erapooletuse välja-

vaadet ei ole, siis tuleb muidugi valida üks kahest võimalusest: kas liituda *entente*’i või teljega. Ja **nimelt liituda**, sest kui ühe või teisega lõpeks ühinemine on paratamatu, siis vastutahtmist ühte blokki lohisemine (*resp.* teise poole poolt lohistamine) on kõige hädaohtlikum: nii on karta pärast sõja lõppu kahe tooli vahele jääda ja iseseisvus kaotada. Otsus **tuleb** teha.”⁶¹ Sisuliselt olid nii Jaan kui ka Ilmar Tõnisson oma valikus kogu aeg kindlad: eelistanud tuleb demokraatlikke lääneriike, kõigepealt Suurbritanniat ning Briti, Prantsusmaad ja Nõukogude Liidu poolt loodavat rahurinnet. Küsimuses oli vaid see, millisel kujul Eesti peaks oma sümpaatiat rahurinde suhtes avaldama.

Ilmar Tõnisson pooldas selles küsimuses resolutsioone. Ta soovitas Jaan Tõnissonil esitada valitsusele nii sise- kui ka välispoliitika põhiküsimusi käsitleva ultimaatum, rõhutades: “Kordan veelkord – olukord on nii tõsine, et e n a m e i v õ i k a o t a d a p ä e v a g i. Praktiliselt kujutan ette samme nii: 1. opositsiooni üldkoosolek, kus otsustatakse valitsusele esitada välispoliitika põhjal sisepoliitiline ultimaatum: kui Toompea kavatseb *entente*’i poole hoida, siis tuleb selle valmisoleku kindlustamiseks otsekohe (ütleme kõige enam nädala jooksul) opositsioon valitsusse ja eriti diplomaatiasse tõhe kaasatõmmata. Selle järelduse mittetegemisel oletab opositsioon, et valitsus on otsustanud teljele istuda. [– –] 2. Kui opositsiooni üldkoosolekut ei ole võimalik pidada, või kui seal slikerdajate tõttu ei saavutata selget tulemust (kategoorilist ja lühiajalist) ultimaatumit, siis tuleks Sinul endal üksinda sellise ultimaatumiga esineda.”⁶²

Muidugi ei olnud mõeldav, et valitsus sellise ultimaatumiga vastu võtaks. Selliseks juhuks soovitas I. Tõnisson: “Kui valitsus ultimaatumiga vastu ei võta, siis tuleb opositsiooni (Sinu) seisukoht otsekohe teatada Briti *Charge d’Affaires*’ile & Vene saadikule. Teiseks mulle siia; hoolitsen ise selle leviku eest. Kogu maa mobiliseerida. Muidugi jagunevad drastilised survevahendid. Parema oleks, kui Sa viibimata läheksid Soome – sääl saad Sa praegu rohkem teada.”⁶³

⁶⁰ Samas, l. 88–89.

⁶¹ I. Tõnisson. Emajõe ääres, lk. 413.

⁶² Samas, lk. 414.

⁶³ I. Tõnisson. Emajõe ääres, lk. 414–415.

Asjatundjad on kinnitanud, et J. Tõnisson vestles 1939. aastal korduvalt K. Pätsiga välispoliitiliste küsimuste üle. On tõenäoline, et ta kõneles presidendiga ka Ilmari poolt soovitatud teemal. Võib isegi spekuloida, et Päts võis Tõnissonile anda mõningaid lubadusi. Nimelt kinnitas Tõnisson mõni päev hiljem, 15. aprillil K. Nikitinile, et praegu on ta valitsusega opositsioonis, “kuid lähemas tulevikus me tõenäoliselt lepime kokku”. Nikitin märkis oma päevikusse: “Seda ütles Jaan Tõnisson sellise tooniga, nagu oleks tal selleks juba mingisugune õigus. Võimalik, et lähemas tulevikus teostatakse valitsuses muudatused, millest ma juba rääkisin.”⁶⁴

Nii või teisiti, Ilmar Tõnissoni poolt soovitatud deklaratsioon oli valitsusele igal juhul vastuvõtmatu. Niisiis jätkas Jaan Tõnisson väsimatult oma tõekspidamiste propageerimist, rõhutades kümneid kordi “vankumatut sõprust” ja “sügavat sümpaatiat” demokraatlike riikide, eriti Suurbritannia suhtes, kellelt ka edaspidi olevat oodata moraalset ja materiaalist abi Eesti “iseolemise” ja “sõltumatuse kaitsmisel”. Oma tookordse välispoliitilise kredo jäädvustas ta isegi heliplaadile, rõhutades: “Ometi olen veendunud, et meie rahvademokraatlikult mõtleva rõhuva enamuse soovi ja tahte kohaselt meie välispoliitiline suund kujuneb nii, et alal hoitaks meile Briti ilmariigi sümpaatiad ja vajalik huvi. Sarnasel juhul võime meie tihedas ühenduses Soome vennasrahvaga ja teiste Balti riikidega ning eriti põhjamaadega kindlustada oma seisukorda Suur-Britannia ilmariigi ja tema liitlaste hääsoovliku toetuse teel nõnda, et meie üldisest katastroofist õnnelikult üle saame.”⁶⁵

Oma kindlatest veendumustest lähtudes mõistis Jaan Tõnisson hukka valitsuse suhtumise sellistesse olulistesse küsimustesse, nagu Eesti julgeoleku garanteerimine suurriikide poolt ja Eesti–Saksa mittekallaletungipakt.

Kõigepealt olid nii Jaan kui ka Ilmar Tõnisson kindlad, et 1939. aasta kevadel alanud Briti, Prantsusmaa ja NSV Liidu läbirääkimis-

tel saavutatakse selline kokkulepe, mis kindlustab rahu ja väikeriikide julgeoleku. Seevastu Eesti välispoliitika juhtfiguurid jõudsid peagi veendumusele, et mitmesuguste tegurite, eriti aga Moskva demagoogilise poliitika tõttu kokkulepet ei saavutata. Lisaks hindasid mõlemad pooled põhimõtteliselt erinevalt ka läbirääkimiste käigus päevakorda tõusnud võimaliku agressiooni vastu Soome, Eesti ja Läti garanteerimise küsimust. Selle nõude püstitas kategoorilises vormis just Nõukogude valitsus, taotledes lääneriikidelt nn. automaatse abistamise õigust. Seega taotleti volitusi, et Nõukogude Liidul oleks õigus iseseisvalt, ilma liidupartnerite ja garanteeritavate riikide nõusolekuta otsustada, millisel põhjusel või ka ettekäändel ta garantii kohustusi realiseerima asub. Läbirääkimiste käigus esitas Moskva veel ühe tingimuse, nimelt sekku misvõimaluse nn. kaudse agressiooni korral. Viimase all mõisteti olukorda, kus mõni garanteeritav riik oleks teinud agressorile vabatahtlikult suuri ja väidetavalt ohtlikke järeleandmisi ning võimaldanud kasutada oma riigi territooriumi ja ressursse agressiivsetel eesmärkidel.⁶⁶

Eesti, aga ka Läti ja Soome valitsuse suhtumine garantiidesse oli negatiivne. Küsimuses ei olnud niipalju garantiide üldpõhimõte, vaid kõigepealt nende vorm, mida Nõukogude valitsus püüdis ja ka suutis läbi suruda. Eesti valitsus ja sõjavägede juhtkond lähtusid kindlast veendumusest, et Balti riike saab Saksa kallaletungi või agressiooniohu korral oma suva järgi abistada ainult Nõukogude Liit, kuna lääneriikidel puudusid selleks praktilised võimalused. Samas kardeti, et abistamine muutub agressiooniks, sest kohale saabunud Punaarmee siit enam ei lahku. Sellistest kaalutlustest lähtudes võitles Eesti valitsus resoluutselt ohtlikuks peetud garantiide vastu.

Seevastu Jaan ja Ilmar Tõnisson nõudsid, et Eesti nõustuks garantiidega, ning rõhutasid, et Nõukogude Liidu poolt polevat karta mingit ohtu. Ilmar Tõnissoni kirjades isale

⁶⁴ DVP SSSR, kd. XXII, rmt. I, lk. 310.

⁶⁵ Ohtuderikkal silmapilgul. Jaan Tõnissoni heliplaadistatud kõne 1939. Jaan Tõnisson. Koguteos..., lk. 356.

⁶⁶ Lähemalt: H. Arumäe. Kahe ilma piiril. Tallinn, 1979, lk. 120–143; M. Ilmjärvi. Eesti ja Läti..., lk. 125–173.

kinnitati, et Briti–Prantsuse–Nõukogude liidu sõlmimine ning Balti riikide garanteerimine on Eesti huvides. Ta kirjutas 12. mail, et Inglise–Vene läbirääkimised on viimastel päevadel arenenud soodsalt ja lepingu sõlmimine paistab olevat kindel. Moskva nõuet Balti riikide garanteerimiseks hindas ta järgnevalt: “Seega on Venemaa praegu ka meie huvide eest (enda huvides) väljas.”⁶⁷ 16. mail leidis Ilmar, et Venega sõlmitav leping võib-olla viibib, kuid see sõlmitakse kindlasti.⁶⁸

Mõistagi mõistis Ilmar Tõnisson Eesti valitsuse eitava suhtumise Moskva poolt pakutud garantiidesse otsustavalt hukka. 20. mail kirjutas ta isale, et tegemist on väärsammuga Eesti välispoliitikas, “pimedalt tõrkse ülalpeoga”.⁶⁹ Ilmar Tõnisson ei mõistnud, kuidas võiksid Briti osalemisel antud garantiid Balti riikidele ohtlikud olla. Ta küsis: “Kas meil Vene ees on tõesti selline hirm, et meie parem teise kiskja suhu läheme kui tema [s.o. Nõukogude Liidu – H. A.] seljataha?”

Juuni algul 1939 väitis Ilmar Tõnisson, et Briti ja Venemaa vahel on kokkulepe olemas, välja arvatud Balti riikide ja Soome garanteerimise küsimus. Ta kirjutas isale: “Venelased aga pressivad ses asjas peale, ja Briti valitsus ei ole olukorras, et ta selle väikese asja pärast saaks suurt lepet lasta nurja minna. Nii oleme meie praegu kui väike kivikene suure masina rataste vahel, ja kui masin käima läheb – siis hõõrutakse ka meie õigustatud objektsioonid puruks. Seepärast tuleks meil **otsekohe** vabatahtlikult teha järeleandmisi, leida meile soovitatav moodus, kuidas meie Briti–Vene lepet ei takistaks. Niisugune heaga leitud moodus võiks olla meile täiesti soodne, kuna see võiks meile tuua otsekohe Briti garantii, mida tavalistel tingimustel ei oleks saada.”⁷⁰

Ilmar Tõnisson juhtis tähelepanu ka sellele tuntud tõsiasjale, et vähemalt kolme riigi läbirääkimiste algupoolel ei olnud Briti valitsus sugugi vaimustatud Nõukogude Liidu-

ga lepingu sõlmimisest: “Chamberlain ja *sir* Horace Wilson [Chamberlaini mõjukas nõunik – H. A.] tõrkusid tugevasti Vene lepingu vastu (mis “loovat Euroopas ideoloogilised laagrid, mis teeb sõja vältimatuks”). Siinne avalik arvamine, mis ka konservatiivses erakonnas läbi löi, nõuab aga tungivalt Vene lepingut, kuna ilma selleta Briti kohustusi Ida-Euroopas on võimatu täita, ja ka on absurdne nii palju relvastumiseks kulutada, kui tugevat liitlast lisaks ei võeta. Sellepärast peab Chamberlain nüüd Vene lepingu tegema.”⁷¹ Samas märkis I. Tõnisson, et senise viivitamispoliitika põhjendamiseks esitas Chamberlain teesi, et asjaosalised riigid ei soovi garantiisid. Kui Poola ja Rumeenia nõustused, siis oli Chamberlainil vaja “vähemalt Balti riikidega oma senist seisukohta motiveerida”. Kiri lõpeb kinnitusega, et Briti–Prantsuse–Vene leping sõlmitakse kindlasti, ning tuleb tähele panna, et meie vahele ei jää. J. Tõnisson kuulis Londonis Moskva poolt Washingtoni kaudu lansseeritud kuuldust, et Saksa–Poola sõja korral okupeerib Nõukogude Liit otsekohe Balti riigid. Ta lisas: see samm leiaks Briti heakskiitu ja seepärast on Eestile tingimata vajalik sõbralik kokkulepe Nõukogude Liiduga.⁷²

Niisiis oli Ilmar Tõnisson oma sügavast Briti-sümpaatiast hoolimata mures Londoni poliitika üle Balti küsimuses. Tõepoolest, Eestist ja teistest Balti riikidest ei sõltunud *suures poliitikas* midagi. Briti valitsus kasutas küll nende riikide eitavat suhtumist garantiidesse kolme riigi läbirääkimiste venitamiseks, kuid oli peagi sunnitud järele andma. 8. juunil ütles Briti välisminister lord Halifax Nõukogude Liidu täievolilisele esindajale I. Maiskile: “Briti valitsusel on viimastel päevadel olnud kontakte Balti riikidega, kusjuures ta tuli järeldusele, et ükski neist, (eriti soomlased), ei soovi olla avalikult garanteeritud. Seetõttu ei pea Briti valitsus võimalikuks vastu võtta meie ettepanekut otseselt nimetada garanteeritavaid riike. Teiselt poolt, tunnistades meie nõudmised Balti riikide kohta sisuliselt õiglaseks, ta püüab otsida kompromissformuleeringut, [– –] nimelt: dokumendis mitte nimetada ühtki garanteeritavat riiki, vaid liht-

⁶⁷ ERA, f. 1627, n. 1, s. 22, l. 112.

⁶⁸ Samas, l. 103.

⁶⁹ Samas, l. 82.

⁷⁰ Samas, l. 6.

⁷¹ Samas, l. 6.

⁷² Samas, l. 112.

salt öelda, et pakti kohustused viiakse ellu otsese või kaudse ohu korral ühe lepinguosalise julgeolekule. Formuleeringu detailid võib välja töötada Moskvast.”⁷³

Seega tegi Briti välisminister sisuliselt ettepaneku sõlmida Balti riikide kohta Briti–Nõukogude salakokkulepe.

Niisiis pidas Eesti valitsus lausa õnnetuseks seda, kui Balti riigid garanteeritakse Moskva poolt esitatud tingimustes, Jaan ja Ilmar Tõnisson aga seda, kui garantiisid ei saada. Tõsi küll, lõpuks muutus ka Jaan Tõnisson selles küsimuses pessimistlikumaks. 19. juunil ta tähendas Riigivolikogu välis- ja riigikaitsekomisjoni koosolekul: “Praegu just kaubeldakse Balti riikide pärast. Räägitakse, et Inglismaa on valmis meid maha müüma. Kuidas need läbirääkimised lõpevad, ei tea, kuid paistab, et väga ebasoodsalt meile.”⁷⁴ Siiski rõhutas ta, et Briti huvi Eesti iseseisvuse vastu on suurem kui ühelgi teisel riigil ning suhteid Inglismaaga ei tohi mürgitada.

Nagu märgitud, pörkusid ühelt poolt valitsuse ja teiselt poolt Jaan ja Ilmar Tõnissoni seisukohad ka Eesti–Saksa mittekallaletungilepingu sõlmimisega seotud küsimustes.

Teatavasti tegid Balti riigid 1930. aastate keskpaiku Saksamaale korduvalt ettepanekuid mittekallaletungilepingu sõlmimiseks. Eestile ja Lätile teatati, et selliseid pakke sõlmitakse vaid Saksamaa otseste naabritega, kuid Saksa–Leedu teravat vahet arvestades keelduti ka viimasega lepingust.

Kuid muutunud rahvusvahelises olukorras 1939. aasta aprilli lõpuks tegi Saksa valitsus taktikalistel kaalutlustel ettepaneku mittekallaletungilepingu sõlmimiseks Rootsile, Norrale, Taanile, Soomele, Eestile ja Lätile. Rootsi ja Norra keeldusid, Taani, Eesti ja Läti võtsid ettepaneku vastu. Ka Soome oli esialgu valmis lepingut sõlmima, kuid muutis Skandinaavia riikide mõjul oma seisukohta.

Eesti valitsus suhtus Hitleri ja Ribbentropi algatusse mitmel põhjusel positiivselt. Ametlikult kinnitati, et selline pakt vaid tasakaa-

lustaks Eesti neutraliteedipoliitikat, sest samasugune leping sõlmiti Nõukogude Liiduga juba 1932. aastal. Praktikast polnud valitsusel midagi suhete arenemise vastu Berliiniga ning lisaks loodeti, et mittekallaletungileping rahustab elanikkonda Saksa ohu suhtes. Eriti tähtsaks peeti asjaolu, et pakt oleks vastukäiguks Balti riikide garanteerimiskavadele, sest see aitaks hajutada kartusi, nagu oleks Eesti Saksamaa poolt ohustatud.

Seevastu nii Jaan kui ka Ilmar Tõnissoni suhtumine Saksa valitsuse ettepanekusse oli kindlalt eitav. 8. mail kirjutas Ilmar isale: kas Eestil ei ole võimalik selles küsimuses igavesti kõikuvast Lätist eemalduda ja minna koos Skandinaaviaga?⁷⁵ 12. mai kirjutas ta kinnitas, et Eesti ainus tee oleks öelda Hitlerile ära ja joonduda Soome järgi.

Seoses läbirääkimistega Eesti–Saksa pakti asjus avanes Jaan Tõnissonil korduvalt võimalusi oma välispoliitiliste tõekspidamiste propageerimiseks ja valitsuse välispoliitika kritiseerimiseks.

Jaan Tõnisson osales ka Riigikogu välis- ja riigikaitsekomisjoni koosolekul 25. mail, kui arutati Eesti–Saksa mittekallaletungilepingu kava, ning mainitud komisjoni koosolekul 19. juunil, kus päevakorras oli pakti ratifitseerimise küsimus. 25. mai koosolekul märkis ta, et Saksamaa püüab end igati peale suruda, kuid meil ei tohi tema ees olla aukartust ning Berliiniga ei tohi end siduda. Tõnissoni arvates oli ka rahvas Eesti–Saksa pakti vastu ning vastu rahva tahet oleks sellise sammu astumine riskantne. Samas ta rõhutas taas oma välispoliitilisi prioriteete: Suurbritannia soovid on tähtsamad kui leping Saksamaaga ning koostöö Skandinaaviaga on hädavajalik. Edasises väitluste käigus kinnitas J. Tõnisson: “Olen põhimõttelikult lepingu sõlmimise vastu, kuid kui teisiti ei saa, siis venitame.”⁷⁶ Samal arvamusel oli ka A. Piip.

20. mail pöördusid Riigivolikogu demokraatliku bloki liikmed J. Tõnisson, O. Köster, J. Vain, K. E. Jalak, R. Penno ja N. Ruus president K. Pätsi poole protestiavaldusega Eesti–Saksa mittekallaletungipakti sõlmimise vastu. Selles J. Tõnissoni poolt koostatud dokumendis toonitati neutraliteedi säilitami-

⁷³ DVP SSSR, kd. 22, rmt. I, lk. 442–443.

⁷⁴ ERA, f. 84, n. 1, s. 1046, l. 23.

⁷⁵ ERA, f. 1627, n. 1, s. 22, l. 106–108.

⁷⁶ ERA, f. 84, n. 1, s. 1046, l. 16–20.

se tähtsust, rõhutati koostöövajadust Soome ja Suurbritanniaga ning väideti, et Nõukogude Liidu poolt ei ole Eestile ohtu karta. Samas deklareeriti: “Kõigilt neilt lähtekohtadelt oleks Eesti riigile saatuslikuks eksisammuks sõlmida nüüdses rahvusvahelises olukorras Saksa riigiga mittekallaletungileping, nagu soovib Saksa valitsus.”⁷⁷ Berliini ettepanekut nimetati taktikaliseks sammuks ja vastukaalu loomiseks Briti–Prantsuse raturindele. Pakti sõlmimisega satuks Eesti vastuollu NSV Liiduga, kaugeneks Soomest ja Skandinaaviast ning kaotaks Suurbritannia ning tema liitlaste usalduse ja sümpaatia.

Mõistagi informeeris Jaan Tõnisson Ilmarit oma negatiivsest suhtumisest Eesti–Saksa mittekallaletungipakti ja viimane kiitis isa tegevuse heaks. Kirjas 16. maist ta tähendas: vähemalt ajaloo ees on tähtis, et sa oled kõiki võimalusi kasutanud selle lolli sammu ärahoidmiseks ja valitsuse hoiatamiseks. Ilmar soovitas isale mobiliseerida paktivastase meeleolu loomiseks vilistlaskogud ja muud seltskondlikud organisatsioonid ning kõnelda ka professor G. Suitsuga: “Siis vahest koos selgitate, kes oleksid mehed, kes sellisele aktsioonile täiesti südamest kaasa tõmbaksid; ms. vahest dr. Annist, prof. Oras, prof. Saareste ja säärased muidu apoliitilised mehed oleksid vahest kõige südikamad. Kõnele ka J. Otsaga – tema tunneb Tartu inimesi. Aga ka Tallinnas ja provintsis tuleks inimesed liikuma panna – kui see inimesi ei mobiliseeri, siis on kõik meie rahvuslus puru sõnakõlks.”⁷⁸ Ilmari lõppjäreldus: kui pakti ära hoida ei õnnestu, tuleb parlamendiopositsioonil esitada Riigikogus oma suhtumine sellesse kõige kategoorilisemas vormis.

Teatavasti nii tehtigi. Riigivolikogu koosolekul 21. juulil, kui päevakorras oli Eesti–Saksa mittekallaletungilepingu ratifitseerimine, rõhutas J. Tõnisson, et Saksamaa taotlused lepingu sõlmimisel olid omakasupüüdlikud, sest ta püüdis raturinde vastu saada oma rin-

net. Ka J. Vain, K. E. Jalak ja O. Gustavson olid lepingu suhtes väga kriitilised. Vastupidiselt Jaan ja Ilmar Tõnissoni oletusele ei äratanud pakt laiemas avalikkuses suuremat vastuseisu, kuigi ka Hitleri sõnapidamist ei usutud.

Võitluses Eesti–Saksa mittekallaletungilepingu vastu olid Jaan ja Ilmar Tõnissoni olulisteks argumentideks väited, et Londonis ja Moskvast mõistetakse see hukka. Muidugi sondeeris valitsus enne pakti sõlmimist nii Briti kui ka Nõukogude valitsuse seisukohta. 3. juunil kirjutas Ilmar isale: “Mis puutub Saksa non-agressiooni pakti, siis seda võetakse siin küll õlakehitusega, kuid mitte väga tõsiselt meie suhtes, kui pakt sisuliselt ei lähe kaugeemale meie paktist Venemaaga.”⁷⁹

Tõepoolest, lord Halifaxi ametlik seisukoht kõlas: Briti valitsus ei ole vastu kahepoolsetele paktidele, kui nendega ei kaasne mitmesuguseid selgesõnalisi või kaudseid tingimusi. Eesti–Saksa pakti kohta märkis Briti välisminister: “Tema Majesteedi Valitsus on kindel, et nende vältimise eest kantakse hoolt ja ta on heameelega märganud, et Eesti valitsus kindlustab oma positsioone kaubavahetuse ja transiitkaubanduse osas.”⁸⁰

Jaan Tõnissoni salakontaktid Moskvaga

1939. aasta algul ei piirdunud Jaan Tõnisson enam hoiatuste ja manitsustega Eestit ähvardava ohu teemal, vaid ta püüdis ka ise astuda samme välise toetuse leidmiseks. Millistest kaalutlustest ta tookord lähtus?

1938. aasta lõpus oli J. Tõnisson sügavas mures seoses Klaipeda (Memeli) küsimuse teravnemisega. Pärast Müncheni konverentsi toimunud Sudeedimaa liitmist Saksamaaga oli peaaegu kogu Euroopa avalik saladus, et järgmisena on Hitleri sihikul Klaipeda ning küsimus seisneb vaid selles, millal ja millisel moel see piirkond Saksamaaga liidetakse. Ka Eesti valitsus sai mitmelt poolt informatsiooni, et Klaipeda küsimuses ei sõltu Leedust enam midagi. 7. detsembril ütles O. Õpik E. Laamanile, et Klaipeda on mõne kuu pärast Leedule kaduma läinud. Eesti Kaunase saadi-

⁷⁷ ERA, f. 989, n. 1, s. 772, l. 3–5.

⁷⁸ ERA, f. 1627, n. 1, s. 22, l. 102.

⁷⁹ ERA, f. 1627, n. 1, s. 22, l. 6

⁸⁰ Molotovi–Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1989, lk. 61.

ku A. Varma sõnade kohaselt loodeti Kaunases siiski, et teatud vari Klaipedast jääb Leedule, sest see pole Saksamaa huvides, kui Leedu jääb üksnes Nõukogude Liidu ja Poola mõju alla.⁸¹ Samal ajal kardeti mitmel pool, et Saksamaa ei piirdu üksnes Klaipeda piirkonnaga, vaid haarab lisaks tubli tüki Leedu territooriumist.

Nagu mitmes muuski küsimuses, nii hindasid ühelt poolt Eesti valitsus ja teiselt poolt Jaan Tõnisson Hitleri eelseisvat aktsiooni Klaipeda haaramiseks erinevalt. Nii välisministeerium kui ka kindralstaap olid juba mõnda aega oma Leedu kolleege hoiatanud, et Klaipeda piirkonna sakslastest elanikkonna huve tuleb rohkem arvestada ning seni, kuni selleks veel aega on, leida rahumeelne kompromiss Berliiniga. Valitsusringkondadest kostus isegi arvamusi, et Klaipeda küsimuse lahendamise aitab reguleerida Leedu–Saksa suhteid ning likvideerib ühe Ida-Euroopa konfliktikolde.

Seevastu Jaan Tõnisson pidas Berliini eelseisvat aktsiooni ohtlikuks mitte üksnes Leedule, vaid ka Lätile ja Eestile. Niisiis sõitis ta 1939. aasta algul Helsingisse, et sondeerida Eesti–Soome koostöövõimalusi ning lisaks luua isiklik kontakt Moskvaga. Viimase eesmärgi saavutamiseks otsustas ta kasutada kirjaniku ning majandus- ja ühiskonnategelase Hella Wuolijoe abi.

Teatavasti oli H. Wuolijoki J. Tõnissoni hea tuttav ja noorusaegadel isegi lähedane inimene, kes tegi kaastööd Postimehele ja nimetas aastakümneid hiljemgi Jaan Tõnissoni oma šefiks. Ka oli üldiselt teada, et eduka ärinaisena viibis ta 1920. aastatel korduvalt Moskvast, tal oli tutvusi Nõukogude juhtkonnas ja hiljemgi oli ta tihedas kontaktis Nõukogude Liidu Helsingi saatkonnaga. Briti luurel oli juba 1919. aastal kahtlusi H. Wuolijoe kahtlaste sidemete suhtes. Lisaks oli tema õde Salme Murrik (hiljem Suurbritannia KP juhtiva tegelase R. P. Dutti abikaasa) otseselt Kominterni agent, kes käis Lääne-Euroopas müümas Moskvast saadud kalliskive. Täna-

päeval teatakse tõsiasi, et H. Wuolijoki oli otsene Nõukogude luureagent varjunimega “Poeet”. Tema kontaktisik ja juhendaja oli Nõukogude Liidu saatkonna teine sekretär, kes oli Helsingis tuntud Boris Jartsevi nime all.

B. Jartsev oli tegelikult 1899. aastal sündinud Boris (Boruhh) Rõbkin, kes juba noorukina värvati julgeolekuorganite teenistusse. Ta tegutses 1920. aastatel Pärsias, seejärel Prantsusmaal, Austrias ja välisluure keskparaadis Moskvast ning 1936. aastal saadeti diplomaadi pähe Boris Jartsevi nime all luureresidendina Helsingisse. Moskvast välisluurega tegelevates asutustes tunti teda varjunime all “Kin”. Tema põhiülesandeks oli muidugi luuretegevuse korraldamine ja koordineerimine Soomes, kuid ametiülesanded viisid teda ka Stockholmi. “Kin” abiellus juba varem Helsingis Inturisti esinduse juhina tegutsenud luuraja Zoja Voskressenskajaga, kelle mälestusteraamat heidab valgust nii B. Jartsev–Rõbkini kui ka Hella Wuolijoe tegevusele.⁸²

Jaan Tõnissonil oli muidugi andmeid Hella Wuolijoe sidemetest Moskvaga (muidu poleks ta tema poole pöördunudki), kuid et tegemist oli otseselt Nõukogude luure agendiga – seda ta arvatavasti ei aimanud. Kuid tänu asjaolule, et “Poeet” informeeris Nõukogude luuret oma kohtumisest Jaan Tõnissoniga, on meil tänapäeval rohkem teavet viimase aktsioonidest pingelisel 1939. aastal. Nõukogude luure materjalidest selgub, et 1939. aasta jaanuari algul Helsingis H. Wuolijoeaga vesteldes oli J. Tõnisson mures Leedu–Saksa vahekorra üle seoses Klaipeda konfliktiga ja viitas võimalusele, et Hitler ei rahuldu selle piirkonnaga, vaid haarab sobival hetkel “kõik, mis ta vajab”. Sellises olukorras olevat Eesti valitsus mures, et Eesti iseseisvus kaob ning tema ise otsustas välja selgitada, kas Nõukogude Liidult on võimalik Saksa agressiooni vastu abi saada. Ta palus H. Wuolijoele sõita Moskvasse ja järele kuulata, kas Nõukogude valitsus on valmis alustama Eestiga poliitilisi läbirääkimisi Saksa-vasta-

⁸¹ H. Arumäe. Eduard Laamani päevik lähiajaloo allikana. II. – Tuna 2000, nr. 2, lk. 142.

⁸² Z. Voskressenskaja. Tanja Zoi Voskressenskoj. “Teper’ ja mogu skazat’ pravdu”. Moskva, 1998.

se koostöö üle. Samas avaldas Jaan Tõnisson arvamust, et Eesti võiks anda Nõukogude Liidule Soome lahe suudmes asuva Vilsandi saare.⁸³ Kuidas võis talle selline mõte pähe tulla?

Asi on selles, et tookordses pingelises rahvusvahelises olukorras levisid mitmel pool kuuldused ja spekulatsioonid Läänemere saarte – ühelt poolt Saare- ja Hiiumaa ning teiselt poolt Ahvenamaa – rolli üle eelolevas sõjas. Ka olid teada Moskva kartused, et mainitud saared võiksid kujuneda Saksamaa tugipunktideks. Lisaks on väga tõenäoline, et J. Tõnisson kuulis H. Wuolijolelt salajastest läbirääkimistest, mis 1938. aastal peeti B. Jartsev-Rõbkini ja Soome valitsuse vahel Soome saarte rentimise üle Nõukogude Liidule.

B. Jartsev-Rõbkin sai 7. aprillil 1938 isiklikult J. Stalinilt korralduse sondeerida Helsingis pinda Soome–Nõukogude sõjalise koostöölepingu sõlmimiseks. See pidi nägema ette Soome kohustuse osutada agressorile relvastatud vastupanu, tuginedes sealjuures Nõukogude Liidu abile. Läbirääkimiste käigus taotles Nõukogude pool sõjalise baasi rajamist Soomele kuuluval Suursaarel.⁸⁴ H. Wuolijoki oli läbirääkimiste käiguga kursis ja püüdis Moskva eesmärkide realiseerimisele kaasa aidata.

Nii või teisiti, J. Tõnissonil oli Moskva huvi Soome lahe piirkonnas asuvate saarte suhtes teada ja Vilsandi saare pakkumisega püüdis ta ilmselt äratada Nõukogude valitsuses huvi Eestiga läbirääkimistesse astumiseks.

Selleks, et informeerida Nõukogude valitsust J. Tõnissoni poolt tehtud ettepanekust, ei tarvitsenud H. Wuolijoki Moskvasse sõita. Tema ettekanne Nõukogude luurele äratas Moskvast erakordselt suurt huvi ning siseasjade rahvakomissari L. Beria vahendusel informeeriti sellest kogu Nõukogude Liidu juhtivat ladvikut – J. Stalin, V. Molotovi, K. Vorosilovit ja A. Mikojani.

Aprilli algul viibis H. Wuolijoki Eestis,

kohtudes mõistagi ka Jaan Tõnissoniga ja “Poeet” esitas 5. aprillil Nõukogude luurele ka asjakohase ettekanne.⁸⁵ J. Tõnisson oli kõigepealt kahetsenud, et tal pole olnud võimalust kohtuda Moskva esindajaga ja alustada läbirääkimisi abi saamiseks Nõukogude Liidu poolt.

Edasi märgiti “Poeedi” ettekanDES: “Tõnisson teatas mulle, et ta on valmis tulema Helsingisse, ja kui vaja, sõidab ka Stockholmi selleks, et kohtuda vastutava inimesega ning saada teada Moskva tingimusi ja selle abi mõõtmeid ja vormi, mida Eesti võiks arvestada NSVLilt saada.” Kõigepealt pidas Tõnisson silmas relvastuse hankimise võimalust. Eesti rolli Nõukogude Liidu strateegiliste huvide seisukohalt hindas ta järgnevalt: “Tõnisson rääkis, et ta mõistab suurepäraselt seda, et eestlased peavad võtma enda peale Leninigradi kaitsmise eesliini ning et see on hind, mida nad maksavad oma iseseisvuse eest. T[õnisson] ütles, et loomulikult peavad eestlased andma NSVLile garantii selle kohta, et nad täidavad oma ülesande.”

15. aprillil avanes J. Tõnissonil võimalus otsekontaktide loomiseks NSV Liidu ametliku esindajaga. Jutuajamisel saadik K. Nikitiniga esitas ta käesoleva artikli algul tsiteeritud avalduse koostöövajadusest Nõukogude Liiduga, lisades viite Tallinnale kui võimalikule Nõukogude baasile. Edasi on K. Nikitini päevikus fikseeritud: “Ma ütlesin talle, et kui te tööpoolest tahate tõsiselt kõneleda, siis esitage oma konkreetSED ettepanekud ja ma esitan need oma valitsusele. Ta reageeris sellele suure rõõmuga ja ütles, et seda me lähemas tulevikus teeme [– –].”⁸⁶

Juuli lõpus sõitis Jaan Tõnisson koos abi-kaasa ja paari pereliikmega Eesti delegatsiooni juhina Helsingisse rahvusvahelisele karskuskongressile. Paljudest riikidest pärit karsklaste kokkutulek oli suurejooneline üritus, üksnes Eestist oli kohal umbes 40 inimest.⁸⁷ Kuigi J. Tõnisson tuntud karsklasena tundis

⁸³ ERAF, f. 138, n. 1, s. 5; K. Deemant. Jaan Tõnissoni..., lk. 1817–1818.

⁸⁴ H. Arumäe. Baasilepingu eelmäng. – Tuna 2001, nr. 4, lk. 23–31.

⁸⁵ ERAF, f. 138, n. 1, s. 55, l. 294–299; K. Deemant. Jaan Tõnissoni..., lk. 1824–1826.

⁸⁶ DVD SSSR, kd. XXII, rmt. I, lk. 310.

⁸⁷ A. L. Märkmeid rahvusvaheliselt karskuskongressilt Helsingis. – Akadeemia 1938, nr. 5/6, lk. 369.

kongressi vastu suurt huvi, olid tema eesmärgid palju laiemad. Kõigepealt püüdis ta hankida informatsiooni, kuidas Helsingis hinnatakse rahvusvahelist olukorda ja Balti riikide seisundit sõja puhul. Kuid veel enamgi – ta püüdis teada saada, kas Eestil on mingeid võimalusi koostööks nii Soome kui ka Skandinaavia riikidega. Rootsi positsiooni väljaselgitamiseks kavatses ta külastada ka Stockholmist ning lisaks polnud ta loobunud soovist arendada kontakte Moskva esindajatega.

Selles, et J. Tõnisson tõepoolest kohtus Nõukogude saatkonna töötajaga, ei tohiks olla kahtlust. Postimehe toimetuse liige Arno Raag kirjutab oma mälestusteraamatus ühe Eesti välisministeeriumi kõrgema ametniku andmetele viidates, et kohtumine toimus H. Wuolijoe korteris. “Eespool mainitud Eesti välisministeeriumi kõrgema ametniku kirjas on märgitud, et tema kuulnud tookordselt välisminister K. Selterilt, et Jaan Tõnisson Soomest naastes president K. Pätsile soovitanud: Eesti algatagu vastastikuse abistamispakti sõlmimist Nõukogude Liiduga 100 miljoni kroonise relvastuskrediidi vastu.”⁸⁸

A. Raag lisab omapoolseks kommentaari: “See võib olla tõenäoline, sest J. Tõnisson Riigivolikogu riigikaitse-komisjoni liikmena⁸⁹ oli teadlik, et meie relvastus on vananenud, mitmetes relvaliidides üsna väikese arvuline ja laskemoona võis jätkuda vaid umbes üheks kuuks.”

Oskar Öpik kirjutab J. Tõnissoni läbirääkimistest Helsingis: “Sealt tagasi pöördudes külastas ta Pätsi Kadrioru lossis ja jutustas temale, mida ta oli Soomes teinud. Hella Wuolijoe korteris väljaspool Helsingit oli temal kokkusaamine N. Liidu Helsingi saatkonna liikmetega, kelledele ta tegi teatavaks “eesti rahva” soovi, et punaarmee kaitseks Eestit Saksamaa vallutamiskatse korral. Seda soovivat eesti rahva rõhuv enamus. Eestis on vaid vähe inimesi, kes seda ei soovi. Agaramad vastuseisjad on välisminister ja tema abi,

kindralstaabi ülem kindral Reek ja tema abi kolonel Maasing. Vist nimetas ta veel mõnda teist “rahvavaenlast”.

Kohe pärast Tõnissoni lahkumist Pätsi juurest kutsus Päts peaminister Eenpalu ja Selteri lossi ning palus Eenpalut seda, mida Tõnisson oli rääkinud, protokollida. Järgmisel hommikul sain asjast teada Selterilt. Millegipärast soovis Päts kõike seda avalikkuse eest saladuses hoida.”⁹⁰

Ajaloolane Kaupo Deemant on fikseerinud kultuuriloolaselt Oskar Kuningalt kuuldu, kes osales koos J. Tõnissoniga Helsingis karskuskongressil: “Saksa okupatsiooni ajal kuulnud ta kitsas ringis J. Tõnissoni kohtumisest H. Wuolijoe korteris Moskva eriesindajaga. See öelnud J. Tõnissonile, et suure sõjaohu tõttu peaks Eesti oma julgeoleku huvides andma N. Liidule baasid. J. Tõnisson vastanud, et ta pole valitsuse juht ja tal pole volitusi nii tähtsas küsimuses läbirääkimisi pidada. Eraisikuna võiks ta küll öelda, et Saksa ohu vältimiseks oleks Eestile Vene baase vaja. Kuid seda vaid ühel tingimusel – peab olema inglaste ja prantslaste garantii, et Punaarmee läheb pärast sõja lõppu baasidest välja.”⁹¹

Niisiis kinnitavad mitmest erinevast allikast pärit andmed, et J. Tõnisson arutas 1939. aastal enda algatusel Moskva esindajatega võimalust saada Saksa agressiooni puhul abi Nõukogude Liidult ning kõne all oli ka Nõukogude baaside rajamise võimalus Eesti territooriumil. Täiesti usutavana tundub O. Kuninga teade, et ta soovis garantiisid Punaarmee lahkumise kohta pärast sõja lõppu. Ka selle kohta, kes oli too “mister X”, kellega Tõnisson augusti algul Helsingis kohtus, võib teha üsna tõenäolise oletuse. Küllap oli tegemist “Poeedi” luurealase tegevuse juhendaja “Kiniga”, s.o. Nõukogude luureresidendi B. Jartsev-Rõbkiniga. Seega võis Tõnissoni-Rõbkini kontakt alata juba augustis 1939, mitte pärast baasidelepingu sõlmimist, nagu mõnikord on oletatud.

⁸⁸ A. Raag. Saatuslikus kolmnurgas, lk. 12.

⁸⁹ Tegelikult oli J. Tõnisson tookord Riigivolikogu majanduskomisjoni liige, kuid ka seal arutati relvaostudega seotud küsimusi.

⁹⁰ O. Mamers. Häda võidetuile, lk. 72–73.

⁹¹ K. Deemant. Jaan Tõnissoni..., lk. 1821–1822.

Praktikas toimus vastastikuse abistamise pakti sõlmimine Eesti ja NSV Liidu vahel hoopis teisiti, kui J. Tõnisson seda ette oli kujutanud. Nimelt Moskva otsese surve ja ähvarduste toel. Kui Riigivolikogu ja Riiginõukogu välis- ja riigikaitsekomisjonide ühisistungil 26. septembril seda küsimust arutati, pooldasid kõik sõnavõtjad Moskva nõudmise vastuvõtmist. J. Tõnisson tähendas sel puhul, et temal olevate teadete kohaselt ei ole pakti sõlmimine üllatus, sest “Nõukogude ringkonnas on liikunud küllalt arvamusi Soome ja Eesti küsimuste reguleerimiseks”. Samas oli mõnele sõnavõtjale selge, et vastastikuse abistamise lepingu sõlmimine ja Nõukogude baaside rajamine tähendab Eesti otsest sõltuvust idanaabrist. K. Selter märkis: “Selge on üks, et kui me sõlmime selle lepingu teatava servituudiga, siis see jääb ka igaveseks, sest lahti sellest enam kindlasti ei saa.” A. Piip tähendas omalt poolt: “See leping on varjatud protektoraat – see peab meil selge olema.” Seevastu J. Tõnissonil oli Moskva poliitika suhtes esialgu ikka veel teatud illusioone. Ta väitis, et tegemist ei tarvitse olla “kurja algusega” ning et “Venel ei ole praegu vallutamise tahet”. Ta kinnitas: “Praegu nõuab Nõukogude Vene seda, mida tal on vaja oma julgeolekuks. Püüame talle seda anda niipalju kui see meil võimalik.” J. Tõnisson leidis: “Kui Venel on julgeolekut, siis on meil lojaalsed vahekorrad Venega.” Tä lõpetas oma sõnavõtu sõnadega: “Venega kokkulepe on praegu vähem hädaohtlikum kui saksasõbralikkus. Umbesku Moskvasse ei ole vaja kaasa võtta.”⁹²

Kui Riigivolikogu ja Riiginõukogu välis- ja riigikaitsekomisjonide ühisistungil 2. oktoobril 1939 arutati Eesti–Nõukogude vastastikuse abistamise pakti ratifitseerimist, lausus J. Tõnisson: “Kui arutati küsimust, kas lepingut sõlmida või mitte, siis ei olnud keegi selle vastu – teist teed ei olnud.” Kuid samas selgus, et nädala jooksul oli tema optimism

Moskva poliitika suhtes tugevasti kahanenud. Ta oli alati kõrgelt hinnanud riigi väärikust, nüüd reageeris ta asjaolule, et Nõukogude lennukid lendasid Eesti territooriumi kohal, kibeda tõdemusega: “Ei saa olla enam juttu, et oleme suveräänne riik.”⁹³

J. Tõnisson kinnitas, et valitsuse kogu välispoliitika oli vildak, sest Saksa abile lootes oli see suunatud Nõukogude Liidu vastu. Ta rõhutas, et sõlmitud lepingut tuleb ausalt täita, ning kahtles, kas valitsus seda suudab. Kuid tulevikule tuleb astuda vastu ühel meelel ning selle saavutamiseks peab valitsus lahkuma: “Peab tulema rahvuslik kokkuleppe valitsus, kus kõik suhtuvad üksteisesse positiivselt, – ainult siis saame päästa mis päästa on.”⁹⁴

Nagu teada, pälvis Jaan Tõnissoni isik Moskva huvi ka pärast vastastikuse abistamise pakti sõlmimist. Milliseid eesmärgi Nõukogude luure tookord silmas pidas?

Asi oli selles, et otsekohe pärast baasidelepingu sõlmimist asuti Moskvast arutama võimalusi, kuidas tugevdada NSV Liidu positsioone Balti riikides ning muuta Eesti, Läti ja Leedu valitsuse koosseisu. Esialgu olid plaanid teistsugused, kui need 1940. aastal praktiliselt ellu viidi. Kõnesolevat küsimust valgustab ühe Nõukogude luure juhtfiguuri, Pavel Sudoplatovi mälestusteraamat. Ta meenutab: “1939. aasta oktoobris osalesin koos luureülem Fitini ja Beria asetäitja Merkuloviga nõupidamisel Kremli, Molotovi kabinetis. Seal viibisid ka kindralstaabi Operatiivvalitsuse ülem kindralmajor Vassilevski (50. aastatel kaitseminister), välisasjade rahvakomisari asetäitja Potjomkin, Ministrite Nõukogu Riikliku Rahvamajanduse Perspektiivplaneerimise komisjoni ülema asetäitja Borissov, sõjalaevastiku staabiülem admiral Issakov, piirivalvevägede ülem, kindral Malennikov ja sõjaväe luureülem, arvatavasti kindralmajor Panfilov.”⁹⁵

Selle vägagi esindusliku nõupidamise päevakord oli fikseeritud järgnevalt – strateegiliste huvide kaitsmine Baltikumis. V. Molotov alustas oma sõnavõttu konstateeringuga, et meil on kokkulepe Saksamaaga, mille kohaselt vaadeldakse Baltimaad kui Nõukogude Liidu tähtsamate huvide regiooni. Samas ta

⁹² ERA, f. 84, n. 1, s. 1046, l. 36–37.

⁹³ Samas, l. 42.

⁹⁴ Samas.

⁹⁵ P. Sudoplatov. Erioperatsioonid. Lubjanka ja Kremli 1930–1950. Tallinn, 2000, lk. 138.

lisas, et Saksa võimud ei nõustu kunagi mitte mingite “kardinaalsete ühiskondlike ümberkorraldustega”, mis muudaks nende riikide staatust, ega ka nende astumisega Nõukogude Liidu koosseisu.⁹⁶ Molotov jätkas: “Nõukogude juhtkond leiab, et parim viis kaitsta NSV Liidu huve Baltikumis ja seal meile kindel välispiir luua, on aidata töölisi liikumisel kukutada nende marionett-valitsused.” Töölisi liikumise kõrval peeti silmas teisigi valitsusega rahulolematuid ringkondi ning Nõukogude luure aktiivset rolli. Seoses luuretegevuse arendamisega Balti riikides kuulis P. Sudoplatov L. Berialet, et J. Stalin nõudis luurajate aktiivset osalemist poliitilistes sondeerimisoperatsioonides, kusjuures tuli ära kasutada kõikvõimalikke konflikte teiste riikide valitsevates ringkondades.⁹⁷

P. Sudoplatovi poolt esitatud andmed kinnitavad seda tõsiasja, et väited, nagu oleks MRP salajase lisaprotokolliga antud Balti riigid täiesti Stalini meelevalda, pole päris täpsed. Berliinist anti Moskvale korduvalt ja otseõnu mõista, et Nõukogude valitsus ei tohi riivata Saksamaa majanduslikke huve Eestis, Lätis ja Leedus. Ka P. Sudoplatov meenutab, kui ebameeldiv oli Moskvale informatsioon, et Saksamaa ja Balti riikide vahel kavatsetakse sõlmida pikaajalised majanduslepingud, sest siis oleks Baltikum jäänud Saksamaa poliitilise ja majandusliku kattevarju alla. Just seetõttu tuli alustada uut aktiivset poliitikat eesmärgiga mõjutada nende riikide valitsuste sisepoliitikat. On tähelepanev, et Molotovi juhtimisel toimunud nõupidamisel arutati plaani, kuidas luua Lätis lai koalitsioon, kus valitsuses oleksid esindatud nii Saksa kui ka Nõukogude huvid. President K. Ulmanis lükkas selle kava tagasi, kuid välisminister V. Munters oli nõus kaasa mängima. P. Sudoplatov tunnistab: “Meie veendumuse kohaselt sobis välisminister Munters ideaalselt juhtima valitsust, mis oli vastuvõetav nii Saksamaa kui ka Nõukogude huvidele.”⁹⁸

Ilmselt kavandati samasugust operatsiooni ka Eestis. Nõukogude luuredokumendid kõnelevad kavast *V[sõnast verbovka? – H. A.]*, mille eesmärgiks oli Eesti juhtkonda kuuluvate isikute kallutamine lähemale koostööle Nõukogude Liiduga. Nõukogude saatkonnas diplomaadina tegutsev luuraja “Lado” alustas oma ettekannet 10. detsembrist 1939 sõnadega: “Lähtudes täieliku värbamise taotlusest teatan ma mõned ettevalmistavad andmed praeguse valitsuse ladviku tundmaõppimiseks.”⁹⁹ Nõukogude agendi sihikul oli kolm silmapaistvat persooni: peaminister J. Uluots, välisminister A. Piip ja sõjaminister N. Reek. Huvitaval kombel pidas “Lado” isikliku vapruste poolest tuntud kindralit argpüksiks ja nimetas teda lurjuseks, kes pidavat valitsuse liikmetest olema kõige kavalam ja omakasupüüdlikum ning lisaks kõige ükskõiksem rahvuslike huvide suhtes – ühesõnaga mees, kellega tulevikus võib kõneleda!

Veebruaris 1940 viibis B. Rõbkin taas ligikaudu kolm nädalat Tallinnas ja jõudis kahel korral käia ka Tartus. Oma ettekandes 22. veebruarist kinnitas ta, et Eestis on tööd palju ja ka teha võib palju. Tõepoolest suutis see intelligentne ja meeldiva käitumisega mees mõndagi korda saata. Ta värbas vähemalt neli kaastöölist ja huvitaval kombel saavutas, et ärimees Solomon Rabinovitš nõustus sõitma Moskva agendina Palestiinasse, Süüriasse ja Türgi. Tartlastest soovitas ta värvata 2. diviisi arsti Silbermani ja saavutas hea kontakti Valmar Adamsiga, kes lubas teda informeerida inglaste tegevusest Tartus.¹⁰⁰

Jaan Tõnissoniga kohtus B. Rõbkin neljal korral. 10. veebruaril toimus see Tartus, kusjuures jutuajamine kestis 4,5 tundi, 12. veebruaril kohtuti põgusalt ühe näituse avamisel ning 15. ja 20. veebruaril J. Tõnissoni korteris Tallinnas. Nõukogude luureohvitseril oli südamel kaks üritust: Jaan Tõnissoni sõit Stockholm ja ühe sobiva eesti ajakirjaniku saatmine Soome. Mõlemad sõidud olid seo-

⁹⁶ NB! See lause on mainitud teose eestikeelses väljaandes ebatäpselt tõlgitud.

⁹⁷ Samas, lk. 140.

⁹⁸ Samas, lk. 141.

⁹⁹ ERAF, f. 138, n. 1, s. 57, l. 59–60.

¹⁰⁰ ERAF, f. 138, n. 1, s. 57, l. 155–166.

tud Talvesõjaga. Tõnissoni eesmärgiks pidi olema informatsiooni hankimine, kuid millises küsimuses – see ei selgu. Lõpuks pidas Tõnisson sõitu ebaotstarbekaks. Ajakirjaniku osas kõneles J. Tõnisson Päevalehe toimetuse töötajatega. Üks toimetajaist nõustus korrespondendi saatmisega Soome, kuid peatoimetaja H. Tammer keeldus, viidates võimalike ebameeldivustele NSV Liidu poolt. Sellele asjaolule viidates teatas B. Rõbkin Moskvasse: “Sel põhjusel ei tule praegu midagi välja Teile teadaoleva residentuuri kombinatsiooni realiseerimisest.”¹⁰¹ Kuid millisest kombinatsioonist juttu oli, see ei selgu.

Jutuajamise käigus puudutati Eesti valitsuse ja poliitikute tõekspidamisi. J. Tõnisson iseloomustas ministreid ja kinnitas, et keegi neist ei tegutsenud Eesti–Nõukogude pakti vastu. Küll aga andis ta negatiivse hinnangu K. Selterile, väites, et see oleval Saksa agent.

Kõnesolevas ettekandes märkis B. Rõbkin, et J. Tõnisson on muutunud napsionalisemaks: “Seoses sellega, et praeguste kohtumiste ajal “Tjozkaga” märkasid ma tema juures teatud vaoshoitust meie informeerimise mõttes, teatasin talle, et mulle on jäänud halb mulje meie praegusest kohtumisest, võrreldes neid meie avameelsete ja intiimsete vestlustega 1939. aasta sügisel, ning ma ei saa aru, millel seda seletada.”¹⁰² Küllap oli J. Tõnissoni enda suhtumine idanaabrisse muutunud jahe-damaks. On andmeid, et selle üheks põhjuseks oli NSV Liidu kallaletung Soomele ja Talvesõja puhkemine. Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnaga kontaktis olnud Neeme Ruus seletas märtsis 1940: “Jaan Tõnisson toetas kuni Soome sündmusteni lähenemist Nõukogude Liidule, kuid pärast sõja algust muutus tema orientatsioon järsult. Praegusel ajal pooldab ta Eesti iseseisvuse säilitamist Euroopa Föderatsiooni koosseisus.”¹⁰³ Lisaks oli J. Tõnisson toetunud haige ja tugevasti lõõdud oma poja Ilmari ootamatust surmast. Siiski lubas ta pärast tervenemist lülituda taas aktiivselt poliitikasse ning jätkata Moskva

esindajaga kontakte. B. Rõbkin leidis: “See on trotsliku iseloomuga inimene. Kahju, et ta on tõesti vana!”¹⁰⁴

Taas võib küsida: miks Moskvas juba oktoobris 1939 kavandatud plaani Balti riikide osas ei viidud kohe ellu? Ilmselt on põhjuseks Talvesõja puhkemisega kaasnenud komplikatsioonid, mis sundisid Nõukogude valitsust ettevaatusele. Kuni sõda kestis, tuli sõlmitud paktidest kinni pidada ja igasugustest avantüüridest loobuda. Olukord muutus pärast Talvesõja lõppu ja eriti kardinaalselt siis, kui Saksa väed olid seotud sõjategevusega Läänes. P. Sudoplatov märgib, et vastavalt olukorrale muutusid ka mängureeglid. Mingist koalitsioonivalitsusest ei olnud enam juttugi, Moskva ei tarvitsenud enam kedagi ega midagi arvestada ning võis uue stsenaariumi ellu viia.

Opositsiooniliider Jaan Tõnisson ja president Konstantin Päts

Teadagi pole ühelegi lihtsurelikule antud jumalikku ettenägemisvõimet ja seega selgub igasuguste välispoliitiliste tõekspidamiste ning tulevikuprognoside vettpidavus alles lühema või pikema ajavahemiku kestel.

Kui tagantjäreletarkusest hinnata plusside ja miinustega, s.o. õigeks või ebaõigeks ja teostamatuks kõik seisukohad, mille suhtes ühelt poolt Jaan ja Ilmar Tõnisson ja teiselt poolt valitsus olid eriarvamusel, siis kujuneb üldskoor paratamatult valitsuse kasuks. See on mõnes mõttes ka mõistetav – valitsusel ja sõjaväejuhtkonnal oli kasutada rohkem informatsiooniallikaid, välismaal viibinud Ilmar Tõnissonil polnud lähemat kontakti kodumaa oludega, ta tugines märgataval määral Läänes levinud seisukohtadele ja lisaks võib mõlema mehe mõttemaailmas leida teatavaid sügavasti juurdunud subjektiivseid seisukohti, mis kohti ulatusid kinnisideedeni.

Kõigepealt ei saa kuidagi nõustuda Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitiliste tõekspidamiste aluseks olnud arvamusel, et 1930. aastate teise poole tingimustes oli Nõukogude Liit pragmaatilist *rahvuslikku* välispoliitikat teos-

¹⁰¹ Akadeemia 1998, nr. 9, lk. 1828.

¹⁰² Samas.

¹⁰³ ERAF, f. f. 138, n. 1, s. 57, l. 186.

¹⁰⁴ Samas.

tav riik, kus oli hüljatud maailmarevolutsiooniidee, kus ei tuntud enam erilist huvi Lääne-mere ranniku ja Balti riikide suhtes ning kus oldi huvitatud vaid kaitsesüsteemi rajamisest Saksamaa poolt ähvardava ohu vastu. Niisiis väide, et Eestil pole idanaabri poolt ohtu karta, on kindlasti põhjendamatu, küsimus oli vaid selles, millal see oht oli rohkem, millal vähem aktuaalne. Seevastu suutis valitsus küllalt adekvaatselt, mõnikord isegi reaalsemalt, kui seda tehti Lääne-Euroopas, hinnata Moskva välispoliitikat ja selles toimunud nihkeid. Sõjaeelsel perioodil kardeti kõige rohkem nn. preventiivset agressiooni, s.o. võimalust, et Nõukogude Liit astub võimalikule agressioonile vastu Balti riikide territooriumil, kasutab neid riike oma vägede läbimarsiks või nõuab teatavaid poliitilisi ja sõjalisi eesõigusi.

Kuid samas on selge, et ka Eesti välispoliitilise ja sõjalise juhtkonna tippudes esinenud lootused võimalikule Saksa abile idanaabri poolt ähvardava ohu korral olid illusoorseid ja põhjendamatud. Niisiis kehtib nii valitsuse kui ka opositsiooni kohta igivana tõdemus, et eksimine on inimlik.

Et Eesti valitsuse ja president K. Pätsi tegevust seoses Eesti–Nõukogude vastastikuse abistamise lepingu sõlmimise ja sõjaliste baaside lubamisega Eesti territooriumil on sage li hukka mõistetud, siis tuleb paratamatult küsida: kuidas suhtuda Jaan Tõnissoni tegevusse – astus ta ju ise oma vabast tahtest selsamal eesmärgil kontakti Moskvaga?

Kui välisminister K. Selter mainitud aktsioonist kuulis, oli ta esimene reaktsioon: tegemist on riigireetmisega ning Tõnisson tuleb anda kohtu alla.¹⁰⁵ Tõepoolest, polnud ju tegemist eraisikuga, kes võib rääkida, mida soovib, vaid mõjuka parlamendiliikmega.

Kuid samas tuleb silmas pidada asjaolu, et J. Tõnisson informeeris oma tegevusest, vähemalt teatud piirides, president K. Pätsi ja ka ülemjuhataja J. Laidoneri ning tegutses seega nagu nende volitusel. J. Tõnisson ise kin-

nitas H. Wuolijoele juba jaanuari algul, et enne Helsingisse sõitmist oli ta oma aktsioonist rääkinud nii Pätsi kui ka Laidoneriga ning mõlemad olevat nõustunud võimaliku abiga Nõukogude Liidu poolt. Pärast Helsingist saabumist oli ta taas vestelnud Laidoneriga. Viimane pidas Punaarmee seoses selle juhtkonda tabanud repressioonidega nõrgaks, kuid mitteametlikke läbirääkimisi Nõukogude Liiduga siiski võimalikuks. Tõnisson kinnitas, “et ta püüab lähimal võimalusel oma riisikol ja enda autoriteedi vastutusel alustada läbirääkimisi Moskvaga”.¹⁰⁶ Laidoner ei vaielnud vastu.

Eespool on juba märgitud, et ka augustis 1939 selgitas J. Tõnisson presidendile oma tegevust kontaktiloomisel Moskva esindajaga. Kahjuks ei ole teada Helsingis toimunud kõneluste ega ka Pätsile antud informatsiooni täpset sisu.

J. Tõnissoni suhted K. Pätsiga nõuavad muidugi erikäsitlust, kuid ka siinkohal tuleb seoses käsiteldava teemaga juhtida tähelepanu mõnele seigale.

Teatavasti rivaalitsesid Jaan Tõnisson ja Konstantin Päts juba 20. sajandi algusest saadik, kusjuures aktiivsemaks ründajaks oli tavaliselt Tõnisson. Samas võib kahe kange mehe pingelistes suhetes eritleda rida tõuse ja mõõnu. Mis puutub 1930. aastatesse, siis 1931–1932 oli Tõnisson Pätsi valitsuses välisminister ja lisaks kiitis ta Pätsi tegevuse 12. märtsil 1934. aastal nii Postimehe veergudel kui ka eravestlustes heaks. Nii kinnitas ta Postimehe toimetuses: “Kui ma mullu kaitseseksukorra välja kuulutasin ja vabadussõjalaste liidud sulgesin, siis oldi nagu meelet ära. Karjuti: Tõnisson on diktaator. Juba siis mul oli selge, et me oleme jooksmas kuristikku. Noh, nüüd on Päts ka sellele arusaamisele jõudnud!”¹⁰⁷ Niisiis, kahe kange mehe suhted paranesid, kuid mitte kauaks. Seoses asjaoluga, et valitsuse tegevuses ilmnesid üha selgemini autoritaarsed tendentsid, asus J. Tõnis-

¹⁰⁵ Ajaloo käik on isemeelne: peagi tuli K. Selteril tõdeda, et J. Tõnissonil oli mõnes mõttes õigus. Nimelt jõudis Selter veidi enne Molotovi–Ribbentropi pakti sõlmimist veendumuseni, et Eesti saatust sõltub üksnes Moskvast, seetõttu tuleb suhteid Nõukogude Liiduga revideerida ja idanaabri soove arvestada.

¹⁰⁶ ERAF, f. 138, n. 1, s. 55, l. 180–182; Akadeemia 1998, nr. 9, lk. 1824.

¹⁰⁷ A. Raag. Kõuepilvede saatel. Mälestusi. Lund, 1971, lk. 176.

son demokraatlike väärtuste ja kodanike põhiõiguste kaitsele ning temast kujunes opositsiooniliste ringkondade üldtunnustatud juht. Et Pätsi katsed temaga kompromissi leida ebaõnnestusid, siis kuulis E. Laaman presidendist suust: “Jah, ega Tõnissoniga ikka läbi ei saa, ta on puupea.”¹⁰⁸

1939. aasta pingelistes oludes püüdis K. Päts saavutada koostööd just välispoliitilistes küsimustes. Näiteks O. Öpik meenutab võitlusi Eesti–Saksa mittekallaletungipakti sõlmimise ümber: “Istusin tundide kaupa Selteri ja J. Tõnissoniga välisministri korteris, kus esimene, täites presidendist soovi, püüdis Tõnissonile selgeid asju selgeks teha ja otse sangarliku kannatusega kuulas tema arutlusi. Kõik see vaev oli asjata närvide ja ilusa suvise aja kulutus. Tõnissoni viimane nõuanne valitsusele ja manitsus oli: “Kui te surve all olles ei leia võimalusi ettepaneku tagasilükkamiseks, siis venitage, venitage nii palju kui saate! Selle lepingu sõlmimine võib Eestile saatuslikuks saada...””¹⁰⁹

K. Päts ise tähendas E. Laamanile J. Tõnissoni tegevuse kohta üsna vähe: “Suvel käis Soomes ja Rootsis, Wuol[i]joe kaudu kõnele- nud venelastega, tahtnud, et Soome ja Rootsi vahendaks meid “kaudse agressiooni” tagatiste asjus. Soomel ja Rootsil aga Moskva suhteid meist pinevad.”¹¹⁰

J. Tõnissoni omapoolne aktiivsus kontaktide loomisel Moskva näis lõpuks K. Pätsile ohtlikuna. Ta ütles E. Laamanile, et kavatses Tõnissoni kusaagile Balkanile saata, kus ta oleks vähem kahjulik.¹¹¹ Silmas peeti mingisugust diplomaatilist auametit mõnes välisriigis.

Ka J. Tõnisson on omalt poolt andnud hinnanguid presidendist välispoliitilistele tõekspidamistele. Ta kinnitas H. Wuolijoele, et “Päts on ikkagi eesti patrioot”, keda hoolimata ta Saksa-sümpaatiast ei saa germanofiiliks pida-

da. Tõnisson pidas Pätsi peamiseks veaks asjaolu, et ta hoidis Selterit välisministri kohal.¹¹²

Pole kahtlust, et pärast baasidelepingu sõlmimist tekkinud keerulises situatsioonis kujunesid Pätsi ja Tõnissoni vahel uued suhted. Viimane kõneles korduvalt rahvuslikust ühtsusest, koostööst ja vastastikusest usaldusest ning kinnitas 1940. aasta veebruaris B. Rõbkinile: “Kui ta möödunud aastal nägi, et tema maa käib oma välispoliitikas ohtlikku teed, siis otsustas ta aktiivselt tegutseda vajalikus suunas; kuid praegu, pärast pakti sõlmimist NSV-Liga ei pea ta võimalikuks, õigemini otstarbekaks tegutseda praeguste valitsejate vastu ning on otsustanud rahvusvahelist olukorda arvestades isegi ajutiselt katkestada võitluse sisepoliitika muutmise eest.”¹¹³

Oktoobri algupoolel 1939 peeti intensiivseid läbirääkimisi uue valitsuse moodustamiseks, kusjuures püüti kaasa tõmmata nii J. Tõnissoni ringkondi kui ka sotsialiste. Leidub viiteid, et J. Tõnissonile pakuti haridusministri ametit, kuid ta keeldus. B. Jartsev-Rõbkin on fikseerinud temani jõudnud teate: “... ta on endast lugupidav inimene ja ei pidanud sellist portfelli enda jaoks küllaldataks.”¹¹⁴ Välisministriks sai J. Tõnissoni mõttekaaslane A. Piip. Sotsialistid olevat nõudnud liiga palju ja seetõttu jäid nad valitsusest kõrvale.

Jaan Tõnissoni sõnu, et ta ajutiselt katkestab võitluse sisepoliitika muutmise eest, tuleb mõista nii, et ei tema ise ega ka opositsioon taotlenud poliitilist võimu, valitsuse koosseisu muutmist ega erakondade lubamist otseselt poliitilise võitluse eesmärgil. Küll aga jäi *Vana Jaan* endiselt võitlejaks rahva demokraatlike vabaduste ja õiguste eest. Oktoobrist 1939 kuni aprillini 1940 esines ta Riigivolikogu istungitel enam kui 30 korral kriitiliste sõnavõttudega, nõudes sõna-, trüki- ja

¹⁰⁸ H. Arumäe. Eduard Laamani päevik lähiajaloo allikana. IV. – Tuna 2000, nr. 4, lk. 68.

¹⁰⁹ O. Mamers. Häda võidetuule, lk. 71–72.

¹¹⁰ H. Arumäe. Eduard Laamani päevik..., lk. 68.

¹¹¹ Samas, lk. 69.

¹¹² Akadeemia 1998, nr. 9, lk. 1825.

¹¹³ Akadeemia 1998, nr. 8, lk. 1829.

¹¹⁴ Samas.

koosolekutevabadust, juhtis tähelepanu väärnähtustele politsei tegevuses, tundis muret Tartu Ülikooli õppejõudude komplekteerimisest pärast jne. J. Tõnisson rõhutas, et demokraatlikud vabadused ja rahva poliitiline organiseerimine on vajalikud selleks, et rahvahulgad suudaksid end raskel silmapilgul maksma panna.

Mitimest allikast on teada, et uutes oludes otsustasid Päts ja Tõnisson kohtuda vähemalt kord kuus. Mõned viited toimunud jutuajamistele, eriti need, mis tuginevad J. Tõnissoni perekonna liikmetelt saadud teadetele, on kindlasti sihilikud. Nii kirjutab Ilmar Raamot Heldur Tõnissonilt saadud andmetele tuginedes, et vastuseks J. Tõnissoni ettepanekutele olevat K. Päts rääkinud peamiselt oma reumast.¹¹⁵ Seevastu Heinrich Mark, kes isiklikult oli J. Tõnissoniga tihedates suhetes, annab asjast hoopis teistsuguse pildi. Nimelt olevat K. Päts mitme J. Tõnissoni seisukohaga nõustunud.¹¹⁶

1940. aastal tõusis taas päevakorda J. Tõnissoni sõit välismaale, kuid seekord K. Pätsi liitlasena. Ajakirjanik Voldemar Kures fikseeris 1974. aastal: “Nende ridade kirjutaja on kuulnud, et K. Päts soovitas Jaan Tõnissonile lihtsalt vaatelejana koos perekonnaga välismaale siirduda, mitte saadikuna mõnele kindlale maale. Jaan Tõnisson oleks meie maad väljas küll esindanud omaette saadikuna, kuid mitte ühegi riigi juurde akrediteerituna. Päts oleks temale kaasa annud ka suurema summa raha pikemaajaliseks eksisteerimiseks väljas.”¹¹⁷

Mainitud kuuldused olid põhjendatud. 12. jaanuaril 1940 telegraferiti Soome Tallinna saatkonnast Helsingisse, et päevakorda on tõusnud Tõnissoni lähetamine Itaaliasse ja Ungarisse, et seal teha propagandat Eesti heaks.¹¹⁸

1940. aasta kevadel arutati Eesti välisdelegatsiooni saatmist välismaale, et vajaduse

korral esindada Eesti riiki, nagu see toimus 1918. aastal. K. Päts tegi sellekohase ettepaneku J. Tõnissonile ja K. R. Pustale. Üks Jaan Tõnissoni lähedal seisnud isik kinnitas V. Kuresele: “Minu arvates ja minu kuulumist mööda K. Päts tegi väljasõidu ettepaneku J. Tõnissonile täiesti ausalt, ilma tagamõtteta. Tõnisson ei olnud Pätsile enam rivaal. Samasuguse ettepaneku tegi Päts ka Kaarel Pustale samal korral ja Pusta võttis selle vastu. Ma ei tea, kuhu Tõnissoni oleks palutud siirduda, võimalik, et ta jaatava vastuse andmisel oleks sõitnud Itaaliasse või selle kaudu kuhugi mujale. K. Pusta sõitis Tallinnast Tartusse ja katsumus Tõnissoni veenda, et ta Pätsi ettepaneku vastu võtaks, kuid sellel ei olnud tagajärge.”¹¹⁹

V. Kurese teade ei ole väljamõeldis. K. R. Pusta ise kirjutas Jaan Tõnissoni tegevust puudutavas artiklis: “Olin kurb 1940. aasta aprillis Tartus, kui ei suutnud teda president Pätsi ettepanekul veenda tulema välismaile Eesti delegatsiooni juhina...”¹²⁰

Samast allikast selgub, et lennuühingu Ago direktor August Kerem olevat 1940. aasta juunikuu kriitilistel päevadel hoidnud valmis lennukit J. Tõnissoni toimetamiseks välismaale. Viimane olevatki 19. juunil kahe kohvriga Tallinna jõudnud, kuid sõit jäänud ära, oli juba liiga hilja.

Laialt on tuntud J. Tõnissoni sõnad, et 21. juuni vägivaldse riigipöörde puhul oleks tulnud sümboolset vastupanu avaldada ja kas või õhku tulistada. See oleks demonstreerinud maailmale, et Eesti ei alistunud vabatahtlikult. Tõsi küll, see asjaolu oli välismaal nagu nii selge.

Kuidas suhtus J. Tõnisson Eesti seadusliku valitsuse kukutamisse 1940. aasta juunis?

Teatavasti saatis ta J. Varese valitsusele tervitustelegrammi, mis aga avaldati lühendatud kujul ja seega moonutas sõnumi mõtet. J. Tõnissoni seisukoht oli selge: kui uus valitsus aktsepteerib Eesti iseseisvust, siis ta soovib

¹¹⁵ I. Raamot. Mälestused, lk. 170–171.

¹¹⁶ H. Mark. Jaan Tõnissoni ja Konstantin Pätsi kohtumised 1939/40. – Teataja 13.04.1991.

¹¹⁷ V. K[ures]. K. Päts soovitas J. Tõnissoni 1940 välismaale saata. – Uus Eesti, mai 1974.

¹¹⁸ UM 7 E Viro.

¹¹⁹ K. R. Pusta. Jaan Tõnisson..., lk. 242.

¹²⁰ Samas.

talle edu.¹²¹ Jutuajamisel Päevalehe toimetuses avaldas ta oma seisukoha: “Mitte ükski väliste olude, vaid ühtlasi ka oma seesmise kandejõu puudumise tagajärjel kokku varisenud meelevaldne valitsemisüsteem oli oma saatuse ära teeninud. Uue vabariigi valitsuse deklaratsioon rahuldab praegustes oludes, kui teda teostatakse Eesti rahvusliku sini-must-valge riigilipu all, teiste sõnadega – iseseisva Eesti oma riikluse alusel, siis võib valitsus olla kindel minu ja mu poliitiliste sõprade kui riiklikult mõtleivate kodanikkude tõsisele poolehoidule ja toetusele.”¹²² Tema arvates pidid J. Vareses raadiokõne ja H. Kruusi seletused ajakirjanikele kinnitama Eesti arengut riikliku iseseisvuse alusel. Eks ta ole, poliitilise naiivsuse all ei kannatanud mitte üksnes Vares ja Co...

On kaudseid andmeid, et J. Tõnisson pidas ka pärast Eesti lülitamist Nõukogude Liidu koosseisu eestlastele kõige ohtlikumaks endiselt Saksamaad. Ilmar Raamot kirjutab oma mälestusteraamatus, kuidas 1940. aasta sügisel avaldas Jaan Tõnisson soovi temaga kohtuda Postimehe toimetuses. Kohale jõudes selgus, et Tõnissoni asemel oli kohal A. Piip koos paari kaaslasega. Piip selgitas, et Tõnisson ei saanud tulla, kuid küsimus on selles, et rahvas ootab oma senistelt juhtidelt edaspidiseks poliitiliseks hoiakuks seisukohata või parooli. Ta rõhutas: “Rahvale tuleb selgelt ütelda – parem on vene kui saksa orientatsioon.” I. Raamot meenutab: “Piip põhjendas seda pikemalt. Tema on elanud ja õppinud Peterburis ja võib kinnitada, et venelased on heatahtlikud ja koostöötahtelised inimesed. Nõukogude kommunism ei ole enam nii brutaalne kui ta seda oli 1917. aastal jne. Sel teemal toimus meievaheline vaidlus paar tundi, eeskätt küll minu ja Piibu vahel.” I. Raamoti seisukoht oli teine: rahvale tuleb ütelda,

et eelistame läänit idale ja jätta vabaks igaühel ise otsustada, mida keegi lääne all mõtleb, kas Saksamaad, Prantsusmaad, Inglismaad või Ameerika orientatsiooni.¹²³

I. Raamot märgib, et ta ei tea, kas A. Piip väljendas J. Tõnissoni seisukohti, kuid seda saab pidada tõenäoliseks, sest välisorientatsiooni küsimuses olid nad ühel meelel. Ilmselt on ta ka ise edastanud A. Piibu sõnad veidi ebatäpselt. Põhivaidlus ei käinud ju Vene ja Lääne orientatsiooni asjus, vaid valikus Vene ja Saksa orientatsiooni vahel. Ei saa olla kahtlust, et mõlema mehe ideaaliks oli ja jäi orientatsioon Lääne demokraatlikele riikidele, kuid valikus kahe halva vahel eelistasid nad NSV Liitu Saksamaale.

Ühes 1940. aastal ilmunud artiklis lootis J. Tõnisson, et demokraatlikud riigid ei pane enne relvi käest, “kui on kõrvaldatud natsionaalsotsialistlik kord Adolf Hitleri ja tema kaaslaste diktatuuriga”.¹²⁴ Artiklist kumab läbi autori lootus, et rahvad õpivad suurest sõjast ja et uus Euroopa korraldatakse föderaalset alusel, mis kindlustab üldise vabaduse, üheõigusluse ja õigusriikluse.

Kahjuks J. Tõnissoni lootused ei täitunud. Natsionalistlik Saksamaa küll purustati, kuid sõja käigus omandas Nõukogude Liit domineeriva positsiooni Ida- ja Kesk-Euroopas. Stalin suutis oma tahte Lääne liidritele peale suruda. Kulus tervelt pool sajandit, kuni tasapisi kujunesid eeldused Jaan Tõnissoni ideaalide realiseerimiseks.

Uurimus on tehtud sihtasutuse Eesti Teadusfond rahalisel toetusel.

¹²¹ Lähemalt: V. Kures. Jaan Tõnissoni telegramm Joh. Vares-Barbarusele. – Jaan Tõnisson..., lk. 293–296.

¹²² Prof. Jaan Tõnissoni seisukoht. Sini-must-valge lipu all võib loota tõsist poolehoidu. Meelevaldne valitsemisüsteem oli oma saatuse ära teeninud. – Päevaleht 28.06.1940.

¹²³ I. Raamot. Mälestused. II, lk. 184–185.

¹²⁴ Tõnisson, J. Euroopa föderatsiooni idee. – Eesti Üliõpilaste Seltsi album XI. Tartu, 1940, lk. 64–74. Kordustrükk: Akadeemia, 1989, nr. 6, lk. 1292–1303.